

FOLK OCH FORSKNING 2026

*Kunskap för
motståndskraft*

VETENSKAP & ALLMÄNHET
Public & Science Sweden

Rapport 2026:3

ISSN: 1653-6843

ISBN: 978-91-89039-36-0

Utgivare: Vetenskap & Allmänhet

Grev Turegatan 14

114 46 Stockholm

E-post: info@vetenskapallmanhet.se

Webbplats: www.vetenskapallmanhet.se

Facebook/Instagram/LinkedIn/TikTok/Bluesky: vetenskapallm

YouTube: vetenskapallmanhet

Författare: Ulrika Björkstén & Maria Jacobson

Fotografier: Thomas Carlgren

Grafisk form: Pelle Isaksson

Rapporten får gärna citeras med angivande av Vetenskap & Allmänhet som källa.

INNEHÅLL

Inledning	5
Hälsoberedskap	7
Internationell utblick	7
Lärdomar från pandemin	9
Etisk beredskap inför hälsokriser	10
Klimatberedskap	13
Landskapens betydelse för att rädda den biologiska mångfalden och hantera klimatförändringar	13
Klimatberedskap och svenska landskap	15
Klimatneutral stadsutveckling och beredskap	17
Lärdomar från Ukraina	18
Livsmedelsberedskap	19
Livsmedelsberedskap genom resiliens	19
Cirkulär försörjningsberedskap	20
Matens opinionsbildande folkrörelse	21
Social resiliens	23
Betydelsen av mellanmänniskt samspel	23
Att bygga motståndskraft i landsbygder – lokala resurser och insikter från forskningen	24
Civilsamhällesresiliens i krig – insikter från en studie av judiskt liv och kultur i Ukraina	24
Rundabordssamtal	27
Hälsoberedskap	27
Klimatberedskap	36
Livsmedelsberedskap	49
Social resiliens	55

INLEDNING

Under rubriken **Kunskap för motståndskraft – resiliens, hållbarhet och beredskap** samlades den 6 maj i Universitetshuset i Uppsala svenska och nordiska aktörer från forskning, civilsamhälle, politik och praktik för att sitta ner tillsammans och samtala kring vår tids stora utmaningar.

2020-talet har sannerligen visat sig vara multikrisernas decennium. På bara några år har samhället i rasande takt tvingats parera den ena krisen efter den andra, en kavalkad av tidigare till synes avlägsna hot har nu plötsligt blivit högst reella: klimatkatastrofer, pandemier och krig. Egentligen borde vi inte vara överraskade. Forskningen har länge varnat för många av de kriser som vi nu i accelererande takt ser utveckla sig. Men samtidigt har också kunskapen om hur vi kan förebygga och hantera olika kriser och hot utvecklats i snabb takt. Utan samarbeten mellan olika aktörer når dock inte lösningarna fram. Därför behöver forskare och praktiker, civilsamhälle och beslutsfattare mötas och dela erfarenheter. Detta är grunden för den nya mötesplatsen Folk och Forskning som för andra året i rad arrangerades i Uppsala av Vetenskap & Allmänhet i samarbete med Uppsala universitet.

Efter Rysslands fullskaliga invasion av Ukraina har begreppet beredskap återigen ofta kommit att likställas med militär rustning. Men alla de pågående kriserna hänger samman. Klimatkrisen har skapat ny konkurrens om territorier när mineraltillgångar och bördig odlingsmark blir allt mer eftersökt. Människans ökade tryck på naturen leder samtidigt till

risk för fler pandemier när zoonoser tar klivet över till människa. För att bygga ett motståndskraftigt samhälle behöver begreppet beredskap därför återigen fyllas med en vidare betydelse – det handlar i lika hög grad om klimat-, social- och hälsomässig beredskap, som om säkerhetspolitisk och militär.

Motståndskraft handlar om att ta vara på kunskap och tillsammans hitta nya tankebanor, samarbeten och arbetssätt för att skapa resilienta och hållbara system – såväl ekologiska och ekonomiska som sociala. Vi tror att det är så kunskap på bästa sätt kan utvecklas, utnyttjas och nå rätt aktörer i tider av kris. Därför samlade vi 400 svenska och nordiska forskare, praktiker, civilsamhällesrepresentanter och politiker till 17 rundabordssamtal på fyra teman som inleddes av var sin gemensam kunskapsöversikt: Hälsoberedskap, klimatberedskap, livsmedelsberedskap samt social resiliens. I den här rapporten har vi sammanställt vad deltagarna diskuterade.

Ett genomgående tema i flera av samtalen var civilsamhällets betydelse. Beredskap handlar om samarbete, och erfarenheterna från Ukraina visar att existerande strukturer i en kris snabbt kan ta på sig nya uppgifter. De svenska folkrörelserna, studieförbunden och föreningslivet bygger **social resiliens** och

skapar just en sådan plattform för samarbete som kan visa sig avgörande i kris och krig. Ett starkt civilsamhälle skapar förtroende, handlingskraft och förmågan att ta till sig och använda sig av såväl praktisk som teoretisk kunskap.

En ofta bortglömd sektor som lyftes fram var den etiska kunskapen. Beredskap måste innefatta etisk träning och kompetens. Kriser ställer oss som samhälle och individer inför svåra val och prioriteringar. Det gäller inte bara under **hälsokriser** men är särskilt påtagligt när hälsosektorn sätts under press och vårdpersonal måste prioritera resurser mellan patienter.

Klimatberedskap diskuterades som samhällets samlade förmåga att hantera klimatförändringar: *“Det handlar om krishantering och klimatanpassning i skuggan av extremhändelser i ett varmare klimat. Men det handlar också om långsiktig kapacitet – hos både landskap och institutioner – under förändrade klimatomständigheter. Klimatberedskap i denna mening vilar i skärningspunkten mellan resiliens och sårbarhet, mellan klimatanpassning och civil beredskap, mellan klimat och biologisk mångfald i landskap. Klimatberedskap rör forskning, politik och praktik. Begreppet kan fungera analytiskt, praktiskt och för styrning”* (ur Mikael Karlssons presentation).

Cirkulär **livsmedelsberedskap** hölls fram som avgörande när samhällskriser blir både långvariga och sammanflätade. Vi behöver se kris som ett permanent och överlappande tillstånd snarare än en enskild händelse som snabbt går över. Det ställer

nya krav på både strategi och innovation. Inom livsmedelssektorn är man van att hantera kriser på detaljnivå, men systemen och erfarenheterna hålls ofta separata. Lärdomar från en kris, som svinpesten, används inte automatiskt i nästa. Därför behövs nya sätt att koppla ihop kunskap och arbetssätt.

Rapporten är strukturerad så att läsaren lätt ska kunna välja om man vill få en överblick eller fördjupa sig i något av de teman som diskuterades. Först presenterar vi därför en sammanfattning av de inledande kunskapsöversikterna, sedan följer anteckningar från de många rundabordssamtalen. Vi har låtit formen i texten vara lite spretig, för att på så sätt bäst kunna avspejla både tonen och innehållet i de olika presentationerna och samtalen. Anteckningarna från rundabordssamtalen är en sammanfattning av vad som sades. För att skapa förutsättningar för ett öppet och prövande samtal var överenskommelsen med deltagarna att ingen skulle citeras med namn.

Det här är inte en rapport med färdiga slutsatser och lösningar utan en spegel av pågående samtal. Läs och hjälp oss att fortsätta samtalen!

Ulrika Björkstén, generalsekreterare
Vetenskap & Allmänhet

HÄLSO- BEREDSKAP

ERFARENHETER FRÅN HÄLSOKRISER
I VÄRLDEN OCH SVERIGE – PRAKTISKA
OCH ETISKA UTMANINGAR

TALARE

Johan von Schreeb, professor i global katastrofmedicin
och föreståndare för Centrum för hälsokriser, Karolinska Institutet
Maja Fjaestad, före detta statssekreterare på Socialdepartementet och expertkoordinator
för samhällspolitik och beredskap på Centrum för hälsokriser, Karolinska Institutet
Lotta Eriksson, huvudsekreterare, Statens medicinsk-etiska råd (Smer)

INTERNATIONELL UTBLICK

Kunskapsöversikten inleddes av **Johan von Schreeb**, föreståndare för Centrum för hälsokriser vid Karolinska institutet. Centret grundades efter covidpandemin med uppdrag att hitta bättre sätt att tillgängliggöra universitetets kunskaper i kris-situationer. Utgångspunkten är att hälsokriser ofta är komplexa, där den vetenskapliga kunskapen be-höver sättas in i ett sammanhang där andra över-väganden baserad på värderingar, politik och mål-konflikter också behöver göras. Centrets uppgift är att katalysera forskning, ta fram utbildningar, driva

policyfrågor samt stötta experter att nå fram med sin kunskap under kriser.

Utmaningen i stora hälsokriser är att det ofta är multikriser med andra parallella samhällskriser som krig eller naturkatastrofer. Det är svårt att för-bereda sig och ta fram god evidens inför kriser ef-tersom människors beteenden ofta förändras radi-kalt under en kris. Den insikten saknas fortfarande i Sverige. I en svår krigssituation, exempelvis, kan människor på grund av den stora osäkerheten om framtiden tänka mindre långsiktigt. Efter en natur-

katastrof som en jordbävning har många människor det första dygnet fokus på att ta sig hem för att se om familjen har klarat sig, det kan även gälla sjukvårdspersonal och därför dröjer till exempel sjukvårdsinsatser.

Efter pandemin har nya riktlinjer kommit från Socialstyrelsen om hur sjukvården ska prioritera under frestida katastrofer. Begreppet ”god vård” som normalt finns i riktlinjerna för svenska vårdgivare ska då ersättas med ett krav på att man bara ska erbjuda vård ”som är nödvändig för liv och hälsa”. Det är dock inte närmare definierat vad det här betyder och därför saknas fortfarande beslut om prioriteringar inom sjukvården i krissituationer. Det här behöver diskuteras brett, där bland annat sjukvårdsprofessionerna via professionsföreningarna behöver vara med.

Försvarsberedningen från 2024 kom fram till att under krig behöver antalet sjukvårdsplatser i Sverige kunna dubblas i förhållande till fredstid. Antagandet är att strider på svenskt territorium under flera veckor skulle kunna resultera i 20 000–30 000 döda och skadade. Beredningen konstaterar att svåra prioriteringar av patienter kommer att krävas när det uppstår obalans mellan de akuta vårdbehoven och sjukvårdens kapacitet. Denna situation måste sjukvårdspersonalen förberedas för. Samtidigt menar försvarsberedningen att behandlingsresultaten för det stora flertalet patienter även under krig så långt som möjligt bör motsvara den nivå som gäller i frestida normalläge. Så frågan är hur sjukvården ska jobba för att lyckas uppnå det. Alla 21 regioner är nu med i samverkansplattformen **NSPL – Nationell samordning och planering inför och under höjd beredskap och krig**, som är placerad i Uppsala.

Samtidigt saknas universiteten i planeringen. Centrum för hälsokriser har gått igenom alla regeringsuppdrag på området till Socialstyrelsen och Myndigheten för civilt försvar (tidigare MSB) mellan 2023 och 2026, vilket visat sig vara ett femtiotal. Universiteten finns enligt den här genomgången inte nämnda någonstans. Slutsatsen är att universiteten inte ses som en resurs och att universiteten misslyckats med att visa att de är viktiga och vad de kan bidra med. Enligt Johan von Schreeb är katastrofmedicin mest baserat på praktisk erfarenhet

och det saknas fortfarande forskning. Här finns mycket att göra.

Sida har nu fått i uppdrag att kvalitetssäkra och evidensbasera insatser, men frågan är hur man ska kunna göra det när forskning saknas, och om det över huvud taget är ett rimligt uppdrag. Forskning behövs bland annat på hur människors beteende ändras under kris och krig. Tar människor till exempel sina mediciner om de tvingas fly och inte har sin normala kontakt med sjukvården? De reflexer som finns när det gäller katastrofsjukvård är att skicka fältsjukhus och traumakirurger, men är det verkligen det som mest behövs?

Erfarenheter från bland annat Libanon och Ukraina visar att hjälpen ofta är missriktad med tomma fältsjukhus och medicinförsändelser som står och blir gamla utan att komma till användning. Ytterligare ett exempel är jordbävningen i Turkiet 2023 där det visade sig att på fältsjukhusen som skickades till den berörda regionen var endast tio procent av patientbesöken direkt relaterade till jordbävningen och över 60 procent hade ingen relation alls till naturkatastrofen. Det här är ett upprepade mönster vid katastrofer, som hjälpgivarna fortfarande inte tagit till sig. Skickar man fältsjukhus måste de framförallt kunna hantera vanliga sjukvårdsärenden.

Universiteten skulle kunna bidra genom att under normala förhållanden i fredstid ta fram en **kognitiv infrastruktur** för kris och krig, så att de institutionella, intellektuella och organisatoriska förmågorna finns på plats för att kunna producera, pröva och tillämpa tillförlitlig kunskap under kris. Det skulle vara ett viktigt komplement till den fysiska och digitala infrastruktur som andra myndigheter ansvarar för, att universiteten hittar systematiska sätt att ställa sitt tänkande till förfogande för samhället i en kris. För att det här ska lyckas krävs såväl oberoende som förtroende för universitetssektorn, som i sin tur vilar på sektorns förmåga att ta fram vetenskap och sammanställa beprövad erfarenhet.

Universiteten kan under en kris bidra med snabba beslutsunderlag, utbildning och expertstöd, vara en neutral mötesplats för dialog, driva interdisciplinär och applicerbar forskning. Allt detta kräver

dock att forskare förbereds för den här rollen, för att under en kris kunna gå in en annan roll och verkligen kunna möta samhällets behov. Slutsatsen är att universiteten är underutnyttjade, vilket bland

annat blev tydligt i Coronakommissionens arbete. Här måste universiteten själva kliva fram och Karolinska Institutets Centrum för Hälso- och Kriser har kommit till i just det syftet.

LÄRDOMAR FRÅN PANDEMIN

Maja Fjaestad som också är verksam vid Centrum för hälso- och kriser på Karolinska Institutet var statssekreterare på Socialdepartementet under covidpandemin. Hon definierade begreppet hälso- och kris som en **kombination** av **sårbarhet** i ett hälsosystem och en **omstörtande situation**. En omstörtande situation behöver alltså inte innebära en kris, så länge hälsosystemet inte utmanas.

Under den kris som covidpandemin utgjorde hade den svenska responsen särskilda förutsättningar, i förhållande till många grannländer.

- Sverige har en särskild typ av offentlig förvaltning med stor självständighet för de statliga myndigheterna.
- Det finns ingen lagstiftning för utgångsförbud i Sverige
- Smittskyddslagen från 2004 säger specifikt att åtgärder mot en smittsam sjukdom ska baseras på "vetenskap och beprövad erfarenhet och får inte vara mer långtgående än vad som är motiverat med tanke på faran för människors hälsa".
- Där fanns inga rättsliga förutsättningar för åtgärder som lock-downs.

I brist på lagstiftning arbetade man i Sverige i stället med rekommendationer från myndigheterna. Förtroendet för myndigheter är högt i Sverige och Folkhälsomyndigheten behöll ett högt förtroende under hela pandemin vilket innebar att myndighetens rekommendationer följdes väl. Rörligheten av människor minskade därför mer i Sverige under pandemin än i vissa av de länder som använde lagstiftning.

Förtroende är inte något som kan byggas på kort tid och därför är det hårdvaluta som behöver vårdas kontinuerligt. På samma sätt är det svårt att bygga samarbete på kort tid i en krissituation. Samarbete måste finnas på plats innan krisen, relationer är viktiga men det behövs också formella strukturer. För att stärka samarbetet mellan universitetsforskare och myndigheter inför och under hälso- och kriser skapades Centrum för hälso- och kriser på KI efter pandemin. Syftet är att hitta vägar där forskning kan tillgängliggöras snabbt och effektivt under kriser och där också tillstånd för forskning under kriser kan komma till stånd snabbt.

Den vetenskapliga rådgivningen kan beskrivas genom några olika typer av roller som forskaren/ experten kan anta: syntetiserare (synthesizer), kommentator (commentator) eller opinionsbildare (advocate).

Det gäller att skilja på vetenskap och politik, även om man kan förvänta sig att beslutsfattare agerar med vetenskapen som underlag. Som beslutsfattare i en kris är det en utmaning att agera på osäkert underlag, och det gäller att inte ta över vetenskapliga beslut. Huruvida munskydd skyddar mot droppsmitta är ett beslut för experter, inte politiker. På samma sätt kan de politiska slutsatserna skilja sig från de vetenskapliga. Ett exempel på detta är fastighetsskatt, där nationalekonomer är så gott som ense om att det är ett bra verktyg men där det i Sverige inte finns något demokratiskt stöd för det. Den diskrepansen mellan vetenskap och politik måste man acceptera i en demokrati. Det är folkets privilegium att inte hålla med om alla slutsatser vetenskapen skulle vilja implementera i politik. Det betyder inte nödvändigtvis att man inte håller

med om premisserna. Även i en krissituation behöver detta hållas i minne.

Ska politiker delegera ansvar till experter? Även om man som beslutsfattare lyssnar på vetenskapen kan man inte avsäga sig sitt ansvar som just beslutsfattare och folkvald politiker. Å andra sidan är vissa beslut i liberala demokratier delegerade till expertorgan, som exempelvis att räntor sätts av Riksbanken. Syftet är att då undvika populism eller kortsiktig politisk påverkan.

Särskilt riskabelt är det att oreflekterat ”följa vetenskapen” som politiker, när kunskapsunderlaget är osäkert och forskare drar olika slutsatser. Ett exempel på det är när Storbritanniens regering på ett tidigt stadium utgick från ett ”värsta tänkbara” scenario från Imperial College när det gällde beräknat antal döda i covidpandemin. Det gjordes ingen ut-

värdering av andra effekter av nedstängningen trots att epidemiologin inte kan förväntas ge svar på det bredare utfallet av olika policyval. Det visade sig också senare att uppskattat antal döda och sjuka varit överdrivna. Hur man som politiker och beslutsfattare ska förhålla sig till ”värsta scenarier” är en allt annat än enkel fråga. Ett annat problem är att även expertis kan ha en egen agenda.

Slutsats: Kunskap är en del av det civila försvaret. Att bygga upp ett civilt försvar är inte bara en fråga om teknik och vapen. Ett väl fungerande hälso- och sjukvårdssystem är också en viktig del för att förbereda ett samhälle för kris – eller regelrätt krig. På samma sätt var ekonomiska program för socialförsäkringar och folkhälsa en strategisk del av kampen mot pandemin.

ETISK BEREDSKAP INFÖR HÄLSOKRISER

Lotta Eriksson, huvudsekreterare Statens medicinsk-etiska råd, SMER pratade om lärdomarna från pandemin när det gäller de etiska avvägningar hälsokriser ställer oss inför och ställde frågan: Är vi tillräckligt förberedda för nästa kris? SMER är ett rådgivande organ för regeringen och riksdagen som instiftades 1985 för att tidigt fånga upp nya etiska frågor som väcks av ny kunskap, teknik och nya metoder. Under pandemin hade SMER en rådgivande roll till Folkhälsomyndigheten och publicerade även egna artiklar för att väcka debatt om etiska avvägningar. Sex år efter covidpandemin konstaterar SMER att trots att den materiella och organisatoriska beredskapen inom sjukvård och förvaltning stärkts genom de lärdomar som gjorts av pandemin så är den etiska beredskapen fortsatt eftersatt.

Om vi går tillbaka till pandemiåren så var de etiska frågorna ständigt närvarande – det handlade om besöksförbud i äldreboenden, liv och död, vaccinationer och så vidare. Det var inte så att etiken saknades men den var inte systematiskt integrerad i beslutsfattandet. De värdekonflikter som

aktualiserades under pandemin handlade om svåra etiska avvägningar där beslut ofta togs i hast. När det gällde besöksförbud på äldreboenden handlade det om smittskydd å ena sidan och värdighet i livets slutskede å den andra. Många menar nu att balansen i den avvägningen hamnade fel i och med de strikta besöksförbud som infördes. När det gäller IVA och sjukvården i övrigt togs riktlinjer fram i hast och sjukvårdspersonal har vittnat om brist på vägledning. Sjukvårdspersonal utsattes för svår etisk stress genom att tvingas fatta beslut om liv och död ensamma eller utan tillräckligt stöd. Detta ledde till att vissa valde att lämna vårdyrket efter pandemin. Vaccinfördelningen och prioriteringar om vem som skulle få vaccination först var en annan diskussion som uppstod. Att riskpersoner skulle vaccineras först höll de flesta med om, men skulle också personer med särskilt viktiga samhällsfunktioner få förtur? Vaccinfördelningen ställde också den internationella solidariteten på prov när COVAX-samarbetet, som skulle bidra till global rättvisa, misslyckades.

SMER har efter pandemin lyft att den etiska beredskapen för hälsokriser behöver stärkas, och det gäller inte bara nya pandemier utan också andra svåra händelser som sätter sjukvårdssystemet på prov. Det kan handla om kriser på grund av klimatförändringar, terrorhot eller krig och andra typer av konflikter. SMER anser att etisk beredskap behöver bli en del av Sveriges samlade beredskap. Det handlar inte bara om att fatta själva besluten utan också om att kunna förklara dem, för att inte tappa befolkningens tillit.

Etisk beredskap handlar om systematiskt arbete såväl före och under som efter en kris och enklast är att tänka på det i tre steg:

Före krisen – förutse

- Förutse möjliga etiska dilemman
- Utveckla lagstiftning, principer och etiska ramverk
- Träna beslutsfattare
- Etablera tydliga strukturer och ansvarsfördelning
- Skapa tillit och legitimitet genom att förankra på olika nivåer, inte bara på pappret

Under krisen – navigera

- Fatta beslut under osäkerhet och tidspress
- Använda etablerade etiska principer och ramverk
- Kommunicera och motivera besluten

Efter krisen – utvärdera och revidera

- Utvärdera beslut och konsekvenser
- Utveckla och justera regelverk och strukturer

Etisk beredskap handlar alltså ytterst om att bygga och utveckla den etiska förmågan och kompetensen över tid. Vad är då etisk kompetens? Det handlar inte om att ha ”rätt” värderingar, utan om en förmåga att hantera svåra situationer där olika värden står mot varandra och där det ofta inte finns ett tydligt rätt och fel. Även den förmågan eller kompetensen kan delas upp i flera steg:

- **Känna igen** när man står inför ett etiskt dilemma
- **Identifiera** vilka värden som står på spel
- **Analysera** alternativ och konsekvenser
- **Fatta beslut** och kommunicera hur avvägningen gjorts, och varför – inte bara själva beslutet

Den etiska kompetensen behövs inte bara i sjukvården, utan hos beslutsfattare på alla nivåer. Den behöver byggas genom utbildning och träning i etik, praktiska övningar, genom att skapa strukturer för etisk vägledning samt genom att lära sig kommunicera den etiska analysen tydligt och brett – hela vägen fram till beslut.

SMER har hösten 2025 tagit fram ett förslag på ett nationellt etiskt ramverk för beslutsfattande vid kris med följande utgångspunkter:

- Skydd av liv och minskat lidande
- Människovärdet
- Rättvisa och jämlikhet
- Personlig integritet och frihet
- Solidaritet

Syftet med ramverket är inte att lösa enskilda etiska dilemman utan att hjälpa till att synliggöra viktiga värden och principer samt att vara en hjälp att fatta mer medvetna beslut och kommunicera dessa på ett tydligt sätt. Genom checklistor och frågeguider för olika beslutsnivåer vill man ge stöd och bidra till att etiska dilemman synliggörs och analyseras innan beslut fattas. När ett sånt här ramverk används öppet ökar det också tilliten och acceptansen för besluten.

SMER:s förslag till regeringen är att

- Använda och synliggöra det etiska ramverket för hälsokriser
- Komplettera den nationella pandemistrategin
- Främja forskning om etik i hälsokriser och för beredskap
- Initiera medborgardialoger om svåra etiska avvägningar i kriser. Kunskap måste byggas och förankras innan nästa kris.

SMER uppmanar också myndigheter som MCF, kommuner och regioner att

- Integrera etisk kompetens i beredskapsarbetet – inte som ett påhäng
- Investera i etikutbildningar för personal, chefer och politiker på alla nivåer
- Etablera eller stärka regionala etikkommittéer

Sammanfattningsvis: Etisk kompetens måste vara en del av beredskapen och kan inte improviseras fram under en kris. Den måste byggas och bli en del av vardagen innan krisen inträffar. Nu gäller det att förvalta lärdomarna från pandemin och inte

nedprioritera det etiska arbetet. Vi vet att nya pandemier och andra hälsokriser kommer att inträffa och då måste vi ha etisk beredskap.

KLIMAT- BEREDSKAP

SYNERGIER MELLAN KLIMATANPASSNING, BIOLOGISK MÅNGFALD OCH BEREDSKAP

TALARE

Henrik Smith, professor, Biologiska institutionen, Lunds universitet

Mikael Karlsson, lektor vid Institutionen för geovetenskaper;

Naturresurser och hållbar utveckling; Klimatledarskap, Uppsala universitet

Olga Kordas, lektor i hållbar stadsplanering KTH & programchef Viable Cities

LANDSKAPENS BETYDELSE FÖR ATT RÄDDA DEN BIOLOGISKA MÅNGFALDEN OCH HANTERA KLIMATFÖRÄNDRINGAR

Henrik Smith presenterade de två parallella kriserna – klimatförändringen och hotet mot den biologiska mångfalden. Hoten mot den biologiska mångfalden är komplexa och ser olika ut i olika delar av världen och för olika arter, och är därför kanske ännu mer smygande än klimatkrisen. Många arter dör ut innan vi ens upptäckt dem. Även om vetenskapen är tydlig i sitt budskap att den biologiska mångfalden är i kris, så ifrågasätts slutsatsen i många sammanhang.

Så varför är den här frågan så viktig? Det finns en tydlig etisk dimension. Så här skrev biologen Ed-

ward O. Wilson som tidigt varnade för konsekvenserna av att människan höll på att minska den biologiska mångfalden: *"Studera naturen noga. Varje art är ett mästerverk, utsökt anpassad till den speciella miljö där den har överlevt. Vilka är vi att förstöra eller till och med minska den biologiska mångfalden?"* Men det handlar också om självbevarelsesdrift att se hoten mot den biologiska mångfalden som ett hot mot vår egen existens. Vi är beroende av ekosystemtjänster som bara fungerar med bevarad mångfald. Rapsoljan vi använder i matlagning skulle inte fin-

nas utan jordens maskar och mikroorganismer och en mängd olika pollinatörer – för att ge ett enda exempel.

Vad är orsakerna till artutrotningen? Markanvändning är en viktig del genom städernas utbredning och natur som omvandlas till hårt besprutad åkermark eller skogsbruk med stora hyggen som utarmar mångfalden. Markanvändningen är också enligt IPCC ansvarig för över 20 procent av klimatutsläppen. Genom att förbättra markanvändningen kan vi alltså komma åt båda problemen samtidigt.

Samspelet mellan klimatförändringen och den biologiska mångfalden är dock mycket mer komplex än så. Klimatförändringen innebär att arter dör eftersom de inte hinner anpassa sig till nya förhållanden, genom att hitta nya utbredningsnivåer eller genom evolutionär utveckling. Det finns också indirekta effekter av klimatförändringen och vår egen anpassning till den som kan ge oväntade effekter på den biologiska mångfalden. Det kan alltså finnas en konflikt mellan klimatanpassning och biologisk mångfald. Om vi fragmenterar markanvändningen så att naturområdena blir mindre och isolerade minskar möjligheter för arter att anpassa sig till nya förhållanden genom att byta utbredningsområde.

Genom att skapa genomtänkta landskap kan vi hantera både hoten från klimatförändringen och artutrotningen samtidigt. Ett exempel på det är att skapa urbana våtmarker som både reglerar vattenflöden och förhindrar översvämningar och samtidigt skapar en miljö för biologisk mångfald som dessutom får ett rekreativvärde. Genom att bevara större naturområden skapas en grön infrastruktur som ger kolinlagring, som motverkar koldioxidutsläpp, och samtidigt ger utrymme för biologisk mångfald och anpassning av arter. Det gäller både på land och i hav och sjö. I den marina miljön har ålgräsängar visat sig avgörande för den biologiska mångfalden och kolinlagringen på havsbotten längs med kusten.

Synergieffekter mellan bevarande av biologisk mångfald och klimatanpassning är alltså fullt möjliga, men man behöver då tänka långsiktigt. För att skogen ska kunna fortsätta att vara en kolsänka och samtidigt erbjuda virke och byggnadsmaterial

med låga klimatutsläpp utan att hota den biologiska mångfalden behöver man tänka på att skogen vi nu planerar ska kunna vara livskraftig på lång sikt. Det handlar om minst sjuttio år där skogen och träden ska klara den pågående klimatförändringen med höjda temperaturer och förändrad nederbörd.

Man behöver lösa dilemmat med att den växande skogen behövs både som kolsänka och för den biologiska mångfalden samtidigt som virket kan vara ett viktigt material i klimatsmart byggande. På samma sätt behöver man tänka kring hur livsmedelsförsörjning ska kunna kombineras med kolinlagring och biologisk mångfald på åkermarken. Här finns motsättningar som behöver hanteras. För att lyckas med det här krävs kunskap och forskning. Gröna innovationer är svåra att patentera men kunskapen som tas fram genom forskning behöver användas i planeringsprocessen. I grund och botten handlar det om hur vi planerar våra landskap i stor skala. Det krävs ett systemperspektiv.

Sammanfattningsvis

- "Gröna klimatlösningar" är inte automatiskt gynnsamt för biologisk mångfald
- För att uppnå positiva synergieffekter måste både klimatanpassning och biologisk mångfald vara explicita mål i planeringen
- Synergier kan utnyttjas men konflikter måste balanseras, målen vägas mot varandra
- Hantering av målkonflikter mellan klimatanpassning och biologisk mångfald kräver kunskap och medvetenhet
- Att utveckla synergier kräver en samordnad landskapsförvaltning där legitima ägarintressen kan kombineras med legitima allmänintressen som gäller biologisk mångfald och klimatanpassning
- Såväl analysmetoder som sätt att förvalta marken behöver ha ett landskapsperspektiv
- Samverkan mellan olika sektorer, både privata och offentliga, är nödvändigt
- Naturvetare och samhällsvetare måste samarbeta för att hitta både ekologiskt och socialt optimala lösningar

KLIMATBEREDSKAP OCH SVENSKA LANDSKAP

Även **Mikael Karlsson**, Uppsala universitet hade fokus på landskapens betydelse med en betraktelse över interdisciplinär forskning och litterära berättelser:

Att läsa är att resa, mellan platser och genom tider, i människors tankar, deras inre landskap – och i de yttre landskapen. Boken *Det levande landskapet i Sverige* av forskaren Sten Selander (1955) bjuder på en av de rikaste litterära landskapsresor som går att göra, en resa som i sin helhet vore omöjlig i verkligheten i dag. De landskap som Selander beskrev på 1950-talet finns nämligen inte kvar. Inte annat än i skärvor och spillror, något som inte minst lövängarnas försvinnande illustrerar.

Trots naturvårdspolitik och fina insatser av många markägares genom åren så fortsätter naturen ännu att sargas på många håll. Dag för dag blir den i flera avseenden allt fattigare, också i Sverige. Många landskap skärs alltjämt i strimlor, den levande helhet de utgör tar skada.

De förluster av biologisk rikedom som sker är inte ett smågnagande i kanten på stabila system, de omvandlar systemens grundläggande strukturer och funktioner. I dag sker det främst på grund av den massiva skada som areella näringar orsakar, i morgon är den överlagrad av en allt mer allvarlig klimatförändring.

Är Sveriges beredskap god i sammanhanget? Det är frågan vi ställer på detta seminarium, rubricerat "klimatberedskap".

Vad betyder då begreppet? Det används inte ofta på svenska, i alla fall inte före denna viktiga sammankomst. Termen klimatberedskap är lite som en tveklens gran. Den ena dubbelstammen handlar om hur god klimatpolitik och liknande initiativ minskar beroendet och förbränningen av fossila bränslen. Det sänker importberoendet av olja och gas, vilket knäpper Putin på näsan, stärker Ukrainas kamp och samtidigt den svenska beredskapen. Det minskar också halterna av dödliga luftföroreningar och stärker folkhälsan. Sammantaget minskar det klimatkrisens förvärrande.

Regeringens upprepade energiskattesänkningar på bränslen gör dessvärre motsatsen. De är en gåva till Putin och oljebaroner, och en käftsmäll på planeten och alla de företag och enskilda som jobbar för klimatomställning. Det är själva inversen på klimatledarskap. Vår forskning om klimatpolitik visar dessutom att inriktningen har en dålig fördelningspolitisk profil – det finns långt bättre grepp att ta för planeten och ekonomin, om strävan verkligen är att hjälpa människor när energipriserna är höga.

Så till den andra delen av vår tveklens klimatberedskapsgran. Förslagsvis kan vi se klimatberedskap som samhällets samlade förmåga att hantera klimatförändringar som en pågående systemomvandling. Det handlar förstas om krishantering och klimatanpassning i skuggan av extremhändelser i ett varmare klimat. Men det handlar också om långsiktig kapacitet – hos både landskap och institutioner – under förändrade klimatomständiga villkor. Klimatberedskap rör inte enskilda effekter utan hela landskap, och inte en sektor, utan en hel styrningslogik.

Klimatberedskap i denna andra mening vilar i skärningspunkten mellan resiliens och sårbarhet, mellan klimatanpassning och civil beredskap, mellan klimat och biologisk mångfald i landskap. Klimatberedskap rör forskning, politik och praktik. Begreppet kan fungera analytiskt, praktiskt och för styrning.

Men integrerad styrning är långt ifrån vanlig, inte minst i landskapsfrågor. Det ser vi i forskningsprogrammet LandPaths, Landsvägar – finansierat av Naturvårdsverket och Havs- och vattenmyndigheten.

Landskap är högst verkliga platser där natur och kultur möts, där människor lever, arbetar, möts, lär och utvecklas. De är hem för en mångfald av arter med egenvärden bortom nytta för människor.

Landskap är också en grundförutsättning för enskilda näringar och hela ekonomier, som alla beror av tillgång till mark, vatten och andra naturresurser. Landskap spelar en nyckelroll i omställningen till en hållbar utveckling. De skapar möjligheter för

klimatarbete, förnybar energi och motståndskraftiga samhällen – för klimatberedskap.

Men landskap saknas i huvudsak som verksamt begrepp i svensk miljöpolitik och miljölagstiftning. I vår forskning ser vi att den styrning av landskap som trots allt finns ofta underskattar grundläggande systemegenskaper, som vore biologisk mångfald en sidoaspekt och inte en bärande komponent för stabilitet och anpassningsförmåga i naturen.

Multifunktionella landskap – som vi i dagarna publicerar en ny vetenskaplig studie om – hyser mångfald av värden för samhället. Multifunktionalitet bidrar till robusta system i tid och rum. När landskap fragmenteras, undermineras den funktionella basen för klimatberedskap.

Här finns en svensk tanketradition.

I sin bok om Nils Holgersson skrev Selma Lagerlöf (1906) om landskap som något utöver geografi – som en levande berättelse där natur, människor och historia vävs samman. Landskap är inte objekt, utan en människans och naturens erfarenhetsstruktur, där förändring är ekologisk och kulturell.

Det var detta som Sten Selander berättade om i ekologiska och naturgeografiska termer. Landskap är sammanhängande helheter där natur och kultur inte kan separeras utan att förståelsen går förlorad. Landskap är system av relationer. Som ett bland flera exempel berättade Selander – för över sjuttio år sedan alltså – om hur granbarkborrarna lättare går till angrepp utan naturliga fiender. I dag vet vi att kostnaderna för borrararnas framfart ligger i mångmiljardklassen. Sådana skador lär öka i klimatförändringens spår, som ett pris för låg klimatberedskap.

Insikter formulerade i litterär historia får i dag stöd i tvärdisciplinära studier av landskap.

Men samtidigt visar forskningen att styrningen är alltför sektorsbunden. I ytterligare en studie som är på granskning konstaterar vi att den internationella landskapskonventionen, the European Landscape Convention, krockade med svenska styrsystem för omkring ett dussin år sedan och reducerades till en vindpust, utan nämnvärd inverkan på areella näringar och samhällsplanering – så här långt vill säga.

Styrsystem, ekonomiska incitament och maktrelationer speglar ännu i huvudsak gårdagsfolkets rationaliteter. De som skapat de planetära kriserna.

I landskapen behandlas ekologiska och sociala funktioner fortfarande styvmoderligt, sällan som integrerade systemkomponenter. Det finns goda skäl att tro att klimatberedskap i Sverige främst handlar om punktvisa insatser, inte om hållbar förvaltning av landskap.

I dag är det hög tid att snabbt växla över till en genuin beredskapslogik i klimatfrågan. Här framträder landskap som en central skala. För om klimatberedskap handlar om samhällets förmåga att fungera under klimatförändring, då är landskap inte enbart en arena för åtgärder. De utgör en grundläggande struktur av material och funktioner i natur och kultur.

Att upprätthålla multifunktionella landskap blir en operativ form av klimatberedskap – en organisering som stärker ekologiska och sociala funktioner i tid och rum.

Detta förutsätter reformerad styrning, där sektoriell optimering blir landskapsbaserad samverkan, där enskilda åtgärder blir strukturell design, där kortsiktig ekonomi blir långsiktig funktionalitet under osäkerhet. I LandPaths arbetar vi nu fram ett slags manifest för vetenskapsbaserad förändring av hur landskap styrs. Vi söker genuina landsvägar.

Längs sådana vägar prioriteras biologisk mångfald för multifunktionalitet. Där präglar ekologisk integritet samhällsplaneringen, där vrids ekonomiska incitament och regelverk om till stöd för ekosystemtjänster och dem som främjar sådana.

Samtidigt reformeras maktförhållanden. Rättvist deltagande präglar beslutsprocesser, där praktiker får starkare roller. Traditionella samråd kompletteras med medborgarråd, där de som bor och verkar i landskapen får delta.

I institutionernas värld smids samstämmiga strategier och styrmedel, vertikalt och horisontellt. Tydlighet, samverkan och dialog spelas ut på landskap som erkänd arena.

Dessa reformbehov för människor i stärkta multifunktionella landskap och klimatberedskap sam-

manfaller med vad forskning länge visat behövs för att klara de svenska miljömålen – ekosystembaserad förvaltning och landskapsbaserad planering. Långt tidigare var begreppet ekologisk grundsyn och även Sten Selander gav uttryck för en sådan, även om hans idéer om att ge naturvetarna övertaget är förfelade – experter ska inte styra.

Klimatberedskap och planering för multifunktionella landskap rör nämligen stora värden och därmed olika intressen. Det handlar helt rätt och naturligt om mänskliga avvägningar mellan mål. Men genom att lyfta fram förvaltning för multifunktionella landskap så synliggörs bättre vad som står på spel. Genom deltagandeprocesser uttrycks fler perspektiv. Det har ett värde i sig, men gör också att hantering av målkonflikter oftare kan få handla om att skapa målsynergier. Det stärker i sin tur vår klimatberedskap.

En god dialog stödjer ett mer välunderbyggt beslutsfattande, som ger aktörer tydligare och bättre samordnade signaler. Och dialog har även andra värden i en orolig värld, där demokratin alltmer sätts på spel. En värld där planetens överlevnad och människans värdighet äventyras. Men också en värld där möjligheterna att hantera utmaningarna är stora.

Om vi gör det bra lär vi sannolikt ändå inte få tillbaka alla de landskap som Sten Selander och Selma Lagerlöf såg och beskrev på sina livsresor. Sådana försvunna miljöer får vi sörja. Men inget talar emot deras huvudsakliga budskap – landskap är levande. Och de lever vidare och vi har möjligheten att låta dem växa mot ökade rikedom. Det har många värden i sig, och det stärker vår klimatberedskap.

KLIMATNEUTRAL STADSUTVECKLING OCH BEREDSKAP

Olga Kordas, KTH & Viable cities. Om de första två presentationerna hade fokus på landsbygd och landskap, så handlade den sista delen av kunskapsöversikten i stället om klimatberedskap i stadsmiljön. Viable cities mål är att skapa klimatneutrala städer till 2030 genom sociala och tekniska innovationer. Viable cities jobbar med 48 kommuner i Sverige, vilket motsvarar 50 procent av landets befolkning, och i Europa som helhet 112 städer och samarbetar dessutom med liknande organisationer i flera andra länder.

Viable cities började som ett initiativ med fokus på klimatomställningen, men de senaste årens kriser med krig och pandemi har breddat uppdraget till att också handla om beredskap mer generellt.

Urbanisten Carlos Moreno har myntat begreppet ”proxiliens”, styrkan i närheten. Frågan är: Hur kan vi organisera samhället så att det klarar störningar bättre genom lokal närhet och redundans? Exempel på svar på denna fråga är:

- Lokal matproduktion som minskar beroendet av globala leveranskedjor
- Lokala energisystem som solceller, batterier och mikronät ökar energisäkerheten
- 15-minutersstaden, där vardagsfunktioner finns nära
- Lokala samarbeten, mötesplatser för unga och att bygga in gemenskap i varje stadsdel (likt det danska konceptet fælleshus)

Viable cities arbetar med ett brett samarbete mellan kommuner, universitet, forskningsinstitut, civilsamhälle och näringsliv kring frågor om klimatomställning, beredskap och energiförsörjning.

Karlstads kommun är en fallstudie. Där ställdes frågan: Vilken styrning har kommunen inom klimat, energi och beredskap? Samverkar denna styrning? Är lösningarna integrerade? Genom att systematiskt undersöka klimat- och energiplanen samt beredskapsplanen, som är separata dokument, hittade man synergier som går att utnyttja

samt motsättningar som man behöver arbeta för att minska eller eliminera. För kommunens del landade analysen i ett antal konkreta punkter som kan stärka både klimatomställningen och beredskapen:

- Lokal produktion av bränsle och livsmedel
- Mikroproduktion av el- och energigemenskaper
- Återbruk, cirkularitet och delningslösningar
- Samverkan mellan aktörer, lär känna din granne
- Kollektivtrafik
- Klimatanpassningar

Ett konkret exempel är den så kallade ”smarta kartan” i Karlstad. Kartan visar var man kan hitta exempelvis cykelreparatörer, secondhandbutiker för elektronik, odlingslotter för livsmedel samt delningslösningar för utrustning man använder mer sällan, som exempelvis sportutrustning. Utgångspunkten för ”smarta kartan” var klimatnytta, men när den nu analyseras ur ett bredare beredskapsperspektiv så visar den sig bidra till ett såväl fysiskt som socialt robustare samhälle på många plan, med bland annat ökad tillit mellan invånare och verksamheter genom delning och återbruk.

LÄRDOMAR FRÅN UKRAINA

Olga Kordas kommer själv från Ukraina och Viable Cities har ett samarbete också med ukrainska städer, Unicitities, som delvis finansieras av EU-kommissionen. Fokus där är att stärka samarbetet mellan universiteten och städerna, för att snabbt kunna återbygga funktioner som skadats i kriget och samtidigt bygga långsiktigt hållbart. De ukrainska städerna ingår också i initiativet EU Cities Mission med samma syfte.

Ukraina satsar i återuppbyggnaden av förstörd infrastruktur på förnybar energi för att trygga värme- och elförsörjning genom distribuerad solelproduktion, lokala mikronät, batterilagring och minskat beroende av central energiförsörjning.

Poängen är att det här ökar samhällets resiliens och skapar en energiinfrastruktur som är svårare att förstöra, samtidigt som man skapar ett långsiktigt klimathållbart energisystem.

Flera ukrainska regioner som Sumy, Tjernihiv och Charkiv, experimenterar med så kallad urban mining, där man återvinner bråte från förstörda byggnader och omvandlar det till nya byggmaterial. Det här leder till både minskad efterfrågan på nya råvaror som minskar utsläppen från tillverkning och utvinning samt minskade utsläpp från transporter av byggmaterial. I Ukraina pratar man inte

bara om det här som en besparingsåtgärd under kriget, utan man pratar också om det just i termer av långsiktig klimathållbarhet och ett cirkulärt samhälle.

Som programchef för Viable cities i Sverige vill Olga Kordas framhålla den här inställningen från det ukrainska samhället och ställer det i kontrast till en tröghet och oro i den svenska omställningen, där många går in med föreställningen att en cirkulär ekonomi blir för dyr och svår att skapa. Vi måste i Sverige kunna orka om man gör det i Ukraina!

Ytterligare en lärdom från Ukraina är att man där satsat på gröna områden och biologisk mångfald i städer eftersom det ses som viktigt för den mentala hälsan. Att mental hälsa är en beredskapsfråga är också en lärdom från Ukraina.

LIVSMEDELS- BEREDSKAP

SYNERGIER MELLAN BEREDSKAP OCH MILJÖMÄSSIG HÅLLBARHET I LIVSMEDELSSYSTEMET

TALARE

Helena Hansson, professor i nationalekonomi, SLU & Programchef på Mistra Food Futures

Cecilia Tullberg, föreståndare för FORCE, Lunds universitet

Olga Grönvall Lund, grundare Reformaten

LIVSMEDELSBEREDSKAP GENOM RESILIENS

Helena Hansson inledde med att lyfta livsmedelssystemets dubbla utmaningar – vi behöver samtidigt åstadkomma en bättre beredskap och en hållbarhetsomställning av livsmedelsproduktionen. Men det går att se båda aspekterna som sammanlänkande och genomföra dem samtidigt.

Livsmedelsproduktionen börjar i jordbruket, eller egentligen redan i produktionen av jordbrukets insatsvaror (gödsel, medel för skadedjursbekämpning etc). Nästa steg är processindustrin som gör råvarorna till livsmedel och sedan nås konsumenterna via handeln, restauranger och offentlig sektor. Alla de här leden behöver vara robusta och hållbara för en resiliert livsmedelsproduktion.

Vi har flera beredskapsutmaningar:

- Importberoende, både av insatsvaror till jordbruket och av råvaror till livsmedel
- Marknadskoncentration i processindustrin, där få eller ofta en enda aktör kan producera ett visst livsmedel.
- Vårt kostmönster skulle behöva ändras

Livsmedelsberedskap som forskningsområde kräver tvärvetenskap och systemperspektiv. Det kan inte hanteras i vetenskapliga stuprör där enskilda ämnen är i fokus. Lantbruket, produktionen av livsmedel och insatsvaror behöver vara i centrum. Vi behöver också fråga oss vilka typer av kriser vi behöver ha

beredskap för och på vilket sätt. Det kan handla om krig som stör inflödet av varor till Sverige men också klimatrelaterade kriser som torka. Det här gäller både på lokal och global nivå.

Hur kan vi minska beroendet av diesel i jordbruket och hur kan vi minska beroendet av mineralgödsel? Det är exempel på en fråga som berör både resiliens mot yttre störningar som påverkar importen av de här varorna och är viktig för klimatomställningen. Livsmedelssystemets hållbarhetsutmaningar handlar om såväl utsläpp av växthusgaser och biodiversitet som om människors hälsa och ekonomisk hållbarhet.

Vad betyder begreppet resiliens? Det är ett systems kapacitet att bestå eller anpassa sig vid förändringar och kriser. Det innebär robusthet, anpassningsbarhet och förmåga till transformation. Ett resilient system har beredskap eftersom det kan

anpassa sig. Robustheten handlar om att ha lager, anpassningsbarheten innebär att det måste finnas flexibilitet i försörjningsvägar både när det gäller insatsvaror till jordbruket och råvaror till livsmedel samt även i människors kostmönster. Förmåga till transformation handlar om en beredskap att omorganisera verksamheten vid behov.

Vad händer om vi slår ihop beredskap med hållbarhet i livsmedelskedjan? Det handlar om att minska beroendet av importerade varor längs hela produktionskedjan och det handlar om att lägga om våra kostmönster till klimatvänliga råvaror som kan produceras i närområdet, som baljväxter och fullkorn. Ökad beredskap och hållbarhet kan gå hand i hand! Det kan handla om att använda vallväxter som djurfoder, att använda olika biprodukter till bränsle och foder samt till exempel att byta ut diesel mot eltraktorer.

CIRKULÄR FÖRSÖRJNINGSBEREDSKAP

Cecilia Tullberg vid centret Force, Lunds universitet, fortsatte att prata om hur hållbarhet och beredskap är sammanlänkade i livsmedelskedjan, och framhöll också att Sverige är sårbart. Det är länge sedan vi upplevde livsmedelsbrist och vi är ovana vid kriser. Stort importberoende, minimal lagerhållning och få centrala noder – allt detta gör vårt system sårbart. Samtidigt står hela systemet för stora utmaningar kopplat till miljömässig hållbarhet.

Som systemet fungerar nu skulle vi kunna föda 14 miljoner invånare i landet – men det utgår alltså från ett system helt utan störningar. Vi vet också att vi har stora förluster i systemet i dag. Det är samtidigt mycket fokus på livsmedelsberedskapen för tillfället. Centret Force vid Lunds universitet som fokuserar på livsmedelsberedskap är bara ett av flera nationella center.

Force arbetar med en helt växtbaserad livsmedelskedja och innefattar hela kedjan från primärproducent, livsmedelsindustri till konsument och civilsamhälle. Några exempel på arbetet följer här:

- Bönor och ärtor har bra näringsvärde, binder kväve i marken och kan samtidigt minska importberoendet av soja för djuruppfödning. Kan vi öka odlingsarealen i Sverige och flytta odlingsgränsen norrut?
- Precisionsodling med hjälp av till exempel drönare kan känna av exakt hur mycket gödsel en viss yta behöver och på så sätt minska övergödning
- Ekologisk produktion och ökad biodiversitet kan bidra till högre resiliens och större grad av självförsörjning
- Undersöka lantbrukarnas drivkrafter för att hitta olika vägar till omställning av livsmedelsproduktionen
- Minska svinn genom att värdesätta hela råvaran bättre än i dag
- Restströmmar från såväl växtbaserade som animaliska livsmedel kan utnyttjas med bättre förädlingsindustri

- Bioteknik kan utnyttjas bättre för att exempelvis producera eget foder på gården
- Både konsumenter och lantbrukare behöver involveras
- Smarta förpackningar och logistiska AI-lösningar kan utnyttjas för att minska matsvinn
- Offentlig verksamhet som skolkök kan vara en viktig motor i att skapa ett cirkulärt tänkande i livsmedelsproduktionen
- Man behöver öva för att vara beredd inför kriser!

MATENS OPINIONSBILDANDE FOLKRÖRELSE

Olga Grönvall Lund var med och grundade **Reformaten** för sex år sedan, en civilsamhällseförening med syfte att skapa en upplyst befolkning som kan kräva politisk förändring inom livsmedelssektorn. Matsystemet ligger i skärningspunkten mellan flera olika frågor om hälsa, djurvälstånd, klimatutmaningen och så vidare. Sverige är ett av de länder i Europa som äter mest ultraprocessad mat och har ett växande problem med övervikt.

Reformatens vision är att skapa positiva matsystem för människor, djur och natur.

Missionen är att påskynda utvecklingen av en forskningsbaserad omställning av våra matmiljöer så att det blir lätt att producera och konsumera rätt. Reformaten jobbar med politiska styrmedel (att införa en sockerskatt exempelvis), att skapa mötesplat-

ser för att utbyta kunskaper samt som en bred folkrörelse för att skapa ökat engagemang och kunskap.

”One health” är ett ramverk för systemanalys där människors hälsa, djurhälsa och naturens hälsa finns med i alla led. För att arbeta forsknings- och evidensbaserat men utan att fastna i enskilda forskningsinriktningars silos har Reformaten skapat ett tvärdisciplinärt forskningsråd. För att koppla ihop forskning och praktik så kompletteras forskarrådet av ett bonderåd.

Begreppet ”kvalitarian” är riktlinjen för matkonsumtion. Matens kvalitet när det gäller hälsa och miljöeffekter vid produktion ska vara avgörande, oavsett om det är animaliskt eller vegetabiliskt.

SOCIAL RESILIENS

TILLIT OCH SAMORDNING I CIVILSAMHÄLLET – ERFARENHETER FRÅN SVERIGE OCH UKRAINA

TALARE

Magnus Karlsson, professor vid Institutionen för
civilsamhälle och religion vid Marie Cederschiöld högskola
Veronica Strandh, forskare vid Statsvetenskapliga institutionen, Umeå universitet
Zhanna Kravchenko och **Noomi Weinryb**, forskare vid Institutionen
för samhällsvetenskaper, Södertörns högskola

BETYDELSEN AV MELLANMÄNSKLIGT SAMSPEL

Magnus Karlsson från Marie Cedershiölds högskola inledde med ett resonemang om hur social resiliens kan definieras. Begreppet är relativt nytt och därför fortfarande öppet för lite olika betydelser i diskussionen. Social resiliens handlar om mellanmänskligt samspel. Att samspela på ett bra sätt under kris kräver vissa färdigheter och förberedelser, och något som kan kallas medborgarsinne, tillit och motståndanda mot yttre hot. De här sakerna har mätts i både i Sverige och Ukraina. I Ukraina har det visat sig att civilsamhället snabbt kunnat organisera sig i en kris, baserat på landets speciella

historia. Sverige har egentligen en betydligt bättre utgångspunkt när det gäller färdigheter som kan mätas, som hög tillit och hög utbildningsnivå. 45 procent av den svenska befolkningen känner sig förberedda på kris och krig enligt undersökningar. Medborgarsinnet är högt i Sverige – vi har en exempelvis hög motståndanda, 80 procent säger sig vilja hjälpa till i tider av kris. Vi har en vana att organisera oss, vi har kunskaper om hur man fördelar ansvar och samspelar. Allt det här är mycket värt. Vi har helt enkelt ett bra utgångsläge när det gäller social resiliens i tider av kris och krig.

ATT BYGGA MOTSTÅNDSKRAFT I LANDSBYGDER – LOKALA RESURSER OCH INSIKTER FRÅN FORSKNINGEN

Veronica Strandh från Umeå universitet pratade om den lokala nivån och landsbygdens betydelse när det gäller social resiliens. Både beredskapsplaneringen och forskningen har missat att inkludera landsbygden samtidigt som den lokala nivå kanske är den viktigaste när det gäller social resiliens. Forskning visar att människor vill hjälpa till under kriser och att det är viktigt att ta sin utgångspunkt i existerande styrkor och tillgångar på lokal nivå när man pratar om beredskap.

Det bubblar av lokala initiativ på landsbygden i Sverige och Norden. **Beredda byar** är ett samarbete i Västernorrland, där man bland annat fokuserar på bygdegårdarnas betydelse i beredskapsplanering. Motsvarande initiativ finns i exempelvis Jämtland och i Stockholms skärgård, där livsmedelsbutikernas roll står i centrum. Island är ett intressant exempel där hela räddningsverksamheten vilar på frivilliginsatser.

De lokala initiativen har en djup förståelse för den specifika platsens betydelse, något som ofta saknas i den mer allmänna beredskapsplaneringen och diskussionerna. Andra styrkor är att man har stark social sammanhållning, vet hur man ska klä sig, har reservkraft och är van att klara sig själv i olika krissi-

tuationer. Landsbygden är också av geografiska skäl central för beredskapen. Det är där ögon och öron finns som kan larma vid olika typer av hot.

Samtidigt finns många svagheter med beredskapen på landsbygden, som exempelvis begränsad tillgång till offentlig och kommersiell service, långa avstånd eller geografisk isolering på grund av öar och vattendrag, långa insatstider för blåljusmyndigheter, åldrande befolkning och stora säsongsvariationer i befolkningens mängd. Frågan är därför hur lokalt engagemang bäst kan få stöd av offentliga aktörer. Ofta finns en känsla på landsbygden att engagemanget inte tas tillvara av den centrala nivån.

Sammanfattningsvis

- Starka sociala nätverk är avgörande för beredskap och hantering av kriser – men svåra att mäta och tillmäts inte alltid samma kraft som fysisk infrastruktur
- Social resiliens bygger på en vilja att hjälpa varandra
- Mötesplatser är viktiga
- Vi behöver fördjupa diskussioner om landsbygdens förutsättningar att skapa robusta samhällen

CIVILSAMHÄLLESRESILIENS I KRIG – INSIKTER FRÅN EN STUDIE AV JUDISKT LIV OCH KULTUR I UKRAINA

Zhanna Kravchenko och **Noomi Weinryb** vid Södertörns högskola har studerat hur judiska civilsamhällsorganisationer spelat en viktig roll i det ukrainska samhällets resiliens efter Rysslands fullskaliga invasion, och även tidigare efter annekteringen av vissa områden 2014. Deras slutsatser är att den huvudsakliga anledningen till detta är att

det sedan lång tid fanns en stark plattform och socialt kitt hos de här organisationerna, med starka kopplingar mellan människor. Samtidigt finns en stor mångfald av judiska organisationer i Ukraina, med olika grader av religiositet och sekulär kultur. Dessa organisationer kunde därför i ett krisläge på olika sätt bredda sin verksamhet inom till exempel

flyktingmottagande till att inkludera majoritetsbefolkningen, utifrån en etablerad struktur som redan fanns på plats för att stötta en minoritetsbefolkning.

En av de viktigaste lärdomarna för Sveriges del, menar forskarna, är att olika former av frivillig organisering i ett samhälle i sig är en viktig del av beredskapen. Man bör inte tänka alltför instrumentellt på civilsamhället, utan starka gemenskaper kan i krislägen kliva fram och bli betydande för samhället i stort. Vi bör i Sverige bygga på det vi har. Vår tradition ser annorlunda ut än i Ukraina, där exempelvis de judiska organisationerna länge spelat en viktig roll. De svenska folkrörelserna och studieförbunden är organisationsformer som i en kris kan

visa sig avgörande för vårt samhälle. Själva vanan att organisera sig och samarbeta med andra kan i kriser mobilisera oväntade krafter.

Ett medskick från samtliga talare var vikten av att bygga på den organisationskultur man har i ett land, snarare än att försöka kopiera ett annat. En skillnad mellan Ukraina och Sverige som kom upp i den efterföljande diskussionen är att det i Ukraina finns en större vana att organisera sig tillsammans med familj och vänner, medan det genom de svenska folkrörelserna finns mer etablerade kanaler och vana att organisera sig med främlingar.

RUNDABORDS- SAMTAL

HÄLSOBEREDSKAP

H1. EXPERTIS I SKARPT LÄGE

Medarrangör: Centrum för hälsokriser, Karolinska institutet

I en kris behöver alla delar av samhället bidra. För lärosätena kan det handla både om att snabbt ställa om forskning, att upplåta resurser och lokaler, eller att vara tillgängliga med rådgivning för politiska aktörer. Hur kan kunskapsaktörer, som lärosäten, bidra med relevant kunskap i skarpt läge, stärka beslutsfattandet och bygga långsiktig beredskap? Pandemier, extremväder och säkerhetspolitiska hot har tydliggjort behovet av snabba och informerade beslut i kris. Lärosäten besitter unik kunskap och expertis, men hur säkerställer vi att den kommer till nytta?

Detta rundabordssamtal samlade forskare, beslutsfattare, praktiker och andra samhällsaktörer för ett fördjupat samtal om lärosätenas roll i skarpt läge. Med utgångspunkt i erfarenheter från covid-19 och andra kriser diskuterades hur samverkan kan stärkas, hur kunskap kan kommuniceras och användas mer effektivt, samt vilka strukturer och investeringar som krävs för framtiden. Målet är att bidra till en gemensam förståelse för hur Sveriges resiliens kan utvecklas långsiktigt och tvärsektoriellt.

Vad menas med expertis – och var finns glappen?

- Levd erfarenhet lyftes fram som en form av expertis: att leva i ett område eller en situation gör en person till expert på sitt eget liv.
- Glapp uppstår när olika aktörer vet för lite om varandras erfarenheter. Möten mellan människor framhölls som det viktigaste sättet att överbrygga dessa klyftor.
- Det saknas ofta tillräckligt starka nätverk mot professioner utanför akademien.
- Under pandemin förde akademien interna diskussioner utan att fullt ut förstå konsekvenserna för samhället i stort. Ömsesidig förståelse mellan forskning och myndigheter ökade efterhand.

Kommunikation av kunskap och osäkerhet

- Experter behöver förklara sin kunskap så långt det är möjligt – men politik och media söker ofta ett enkelt ja eller nej.
- Journalister och beslutsfattare saknar ibland grundläggande förståelse för forskning, vilket försvårar kommunikationen.
- Det är viktigt att kommunicera osäkerhet på ett tydligt sätt – att säga att bilden kan se annorlunda ut imorgon är en del av vetenskaplig ärlighet.

- Komplexa problem kräver samarbete och samverkan. Etiska aspekter och kulturella perspektiv behöver inkluderas.
- Iterativa processer bör uppmuntras. I flera andra länder är det mer accepterat att testa sig fram.
- Man bör vara tydlig med vad som är bekräftat och kommunicera det strukturerat – exempelvis via presskonferenser med uppdelningen 'detta vet vi / detta vet vi inte ännu'.

Medielandskapet och informationsmiljön

- Informationslandskapet har förändrats drastiskt de senaste åren. Unga växer upp i en mediamiljö som ställer helt andra krav på källkritik.
- Det finns behov av att förbereda inte bara journalister, utan även politiker, för att hantera komplex och osäker information.
- Sociala medier kan användas proaktivt för att motverka spekulationer – bland annat genom att tydliggöra varifrån information kommer.
- Svenska befolkningens benägenhet att följa råd lyftes som en tillgång i krislägen.

Strukturer för samverkan och beslutsfattande

- Politiker hanterar komplexa frågor under tidspress – forskare behöver förstå varför enkla svar efterfrågas, snarare än att avfärda frågeställningen.
- Lärdomar från covid-19 visar på behovet av strukturer som tar ansvar och möjliggör samarbete mellan aktörer – detta rundabordsamtal är ett resultat av sådana lärdomar.
- Tillit byggs lättare genom utökat nordiskt samarbete; de nordiska ländernas likheter gör dem väl lämpade för gemensamma ramverk.
- Universiteten borde ta ett större ansvar och involvera fler typer av experter i policydiskussioner.
- Frågan om finansiering och ansvarsfördelning är olöst: bör det ligga hos Vetenskapsrådet, en utsedd myndighet eller någon annanstans?
- Nätverksbaserade strukturer lyftes som en riktig väg framåt inom policymaking.

Gränsdragningar och krisens karaktär

- Det spelar roll om en händelse är avsiktlig eller inte – ett uppsåtligt angrepp blir omedelbart en polisiär fråga snarare än enbart medicinsk.
- Alla kan drabbas av en kris (t.ex. förorenat dricksvatten) – men frågan om när och hur man kommunicerar det är komplex.
- Patienternas och civilsamhällets kompetens är en underutnyttjad resurs i krissituationer.
- Oro ska tas på allvar. Stress och oro hos befolkningen är en faktor som påverkar hur kommunikation bör utformas.
- Vi kan bara agera på den information vi har i stunden – men vi måste signalera öppenhet för att bilden kan förändras.

Pandemin har gett oss ökad medvetenhet, förståelse och erfarenhet inför liknande situationer framöver.

H2. ETISK BEREDSKAP I HÄLSOKRISER – FRÅN COVID TILL KRIG

Medarrangör: Statens medicinsk-etiska råd (Smer)

När krisen slår till – vare sig det handlar om pandemi, naturkatastrof eller väpnad konflikt – drabbas inte bara samhällsfunktioner och infrastruktur. Människors psykiska hälsa, sociala sammanhang och tillit till samhället sätts också på prov. Hur förvaltar vi kunskapen från pandemin och Försvarsmaktens erfarenheter för att stärka både den sociala resiliensen och den etiska beredskapen? Vilka principer ska vägleda oss när beslut måste fattas snabbt under osäkerhet? Och hur använder vi vetenskaplig expertis på bästa sätt när experter är oeniga?

I detta rundabordsamtal möttes representanter från Statens medicinsk-etiska råd, forskare från olika discipliner, praktiker med erfarenhet från både civil- och försvarsmaktens krisorganisation, intensivvårdspersonal, civilsamhällesorganisationer, beslutsfattare, journalister och kommunikatörer för att utforska hur vi bygger kunskap och etisk kompetens som stärker social resiliens inför nästa kris.

Den första delen av samtalet ägnades åt lärdomarna från Covid 19-pandemin. Några av de etiska

utmaningar under pandemin som identifierades i diskussionen var:

- Dålig förberedelse på sjukhusen angående hur man skulle prioritera mellan olika patienter i en extrem situation. Detta ledde till stor etisk stress på intensivvårdsavdelningarna, där enskilda vårdanställda lämnades att fatta svåra beslut utan tydliga riktlinjer.
- För långsamma beslut på ledningsnivå satte personalen på sjukhusgolvet under extrem press. När besluten väl kom hade man för ont om tid för att i den kliniska verksamheten tänka igenom hur man skulle genomföra dem på bästa sätt.
- För otydliga resonemang om vilka värdekonflikter som fanns ledde till beslut som fattades på oklara grunder, exempelvis när det gällde provtagning.
- Äldre som satt ensamma på äldreboenden, familjemedlemmar som inte fick ta farväl av döende anhöriga, partners som inte fick vara med på förlossningen är exempel på situationer som ledde till stort lidande och där en bättre reflektion om värdekonflikter hade behövts.
- Svårt att kommunicera på "rätt nivå" till allmänheten. Budskapet att inte söka vård för småsaker under pandemin gick fram, men ledde också till att människor som hade behövt vård inte sökte i tid.
- Personalgrupper ställdes mot varandra eftersom villkoren såg olika ut till och med inom regioner. Samarbetet fungerade ofta inte optimalt utan det blev konkurrens där sjukhus till exempel kunde vägra låna ut intensivvårdspersonal till en annan avdelning som kanske behövde resurserna bättre.
- Med bättre samarbete och mindre konkurrens hade fler intensivvårdsplatser i hela landet kunnat ställas till förfogande, även om just intensivvården redan hör till de verksamheter som har bäst struktur för samarbete mellan regioner.
- Krislägesavtalet var inte anpassat till att en kris skulle pågå så länge som pandemin gjorde, vilket ställde till problem när det behövde förlängas.

Socialstyrelsen har efter pandemin ändrat sin organisation för att kunna vara mer snabbfotade. Under pandemin blev det tydligt att processerna för att ta fram kunskapsunderlag inte fungerade under stor brådska och med bristfälligt vetenskapligt underlag. Presskonferensen som blev ett sätt att löpande rapportera om kunskapsläget under pandemin tog mycket resurser i anspråk och blev alltför personberoende. Genom en förändrad organisation har man velat förbättra beredskapen för kriser. Det handlar om att ha strukturer för att arbeta evidensbaserat också under en kris, och det kräver helt andra sätt att ta fram kunskap och kommunicera den.

Lärdomarna från pandemin har dock alltför snabbt fallit i glömska på flera håll, enligt många av samtalsdeltagarna. Inte alla regioner har ens ett fungerande etikråd och på högsta politiska nivå i regionerna är frågan om etiska riktlinjer inför kriser fortfarande inte i fokus. Det tycks finnas ett motstånd mot att "institutionalisera" frågor om etisk stress och prioriteringar i vården. Det gäller inte bara under kriser. Frågan väcktes om huruvida det politiska motståndet handlar om okunskap eller om att det helt enkelt är för svårt att verbalisera svåra etiska avvägningar och att det då blir lättare att låta avvägningarna ske i vardagen och på sätt och vis i det fördolda.

Socialstyrelsens riktlinjer för prioriteringar inom intensivvården fick också fortsatt kritik. De ansågs av vissa praktiker inte tillräckligt tillämpbara i den kliniska verkligheten.

Många tycks eniga om att det behövs en bättre infrastruktur för att hantera etiska avvägningar i vården. Ett budskap var att styrmodellerna inom vården, baserat på konkurrens, ibland står i konflikt med professionens etiska principer. För att etiska överväganden på ett tydligt sätt ska finnas med i vardagen behöver de integreras i hela verksamheten och finnas med vid exempelvis budgetmöten. Styrmodellen för vården är en politisk fråga och därför behöver de etiska konsekvenserna av olika styrmodeller debatteras och diskuteras.

Frågan lyftes också om det är rimligt med 21 självstyrande regioner. I en krissituation som pandemin leder det till ojämlikheter i vården om inte

alla resurser kan delas och användas där de bäst behövs. Den elektiva vården hanterades under pandemin väldigt olika i olika regioner, vissa fortsatte med screening som mammografi, medan andra ställde in nästan all icke brådskande vård. Besluten fattades av den medicinska expertisen men politikererna ställdes till svars. Tydligare ansvarsfördelning kring den här typen av beslut i kriser efterlystes. I själva verket finns tre nivåer inom regionerna med oklar ansvarsfördelning: politiken, professionen och administrationen.

Den sista delen av samtalet handlade om vårdens utmaningar i en krigssituation. Ett värstasce- nario med 150 000 skadade på kort tid skulle innebära att vården helt fick ställa om. Vårdplatserna skulle inte räcka, antibiotikan kanske vara slut och vissa skadade skulle behöva sorteras bort redan från början. Eftervården skulle vara minimal och intensivvårdsplatserna antingen helt frånvarande eller alldeles för få. För den typen av etiska utmaningar inom vården finns ingen förberedelse i dag. Det handlar om en artskillnad snarare än en gradskillnad från en hälsokris som covid 19-pandemin. Rent praktiskt skulle allt behöva fungera helt annorlunda än i fredstid. Vårdcentraler skulle omvandlas till små sjukhus och civil sjukvård skulle trängas undan ytterligare. Även för ett sådant ”helvetesscenario” behöver vi förbereda oss, och flera talare framhöll att detta också är en politisk fråga, att resonera om etiska riktlinjer i en så extrem situation. Vi kan alltså inte förbereda oss för ”kris och krig” som en enda typ av utmaning utan det handlar om helt olika praktiska och etiska förberedelser.

Samtidigt framkom synpunkten att även den civila vården måste upprätthållas så långt det går under krig, att tillgången till vård som samhällsinstitution är viktig för försvarsviljan. Statens viktigaste uppgift är att skydda sina medborgare och därför behövs en civil överbefälhavare som tar ansvar för resursfördelningen. ”Det kan inte överlåtas på 21 regioner att gå i krig med Ryska federationen.” Teoretiskt sett skulle vården kunna ha en helt annan organisation under krig, men i dag finns ingen plan för det.

Förslag på lösningar

- Tydligare lagstiftning som reglerar i vilket läge staten ska ta över styrningen från regionerna.
- Öva, öva, öva! Hela organisationen behöver öva på olika potentiella situationer som kan uppstå under kris och krig.
- Utgå från bra förebilder som exempelvis Region Norrbotten för att lära av varandra.
- Fler olika typer av aktörer behöver involveras i förberedelserna inför kris och krig, inkluderande civilsamhället och patientföreningar.
- Bredda den akademiska expertisen som involveras i den medicinska krisberedskapen till fler discipliner som exempelvis beteendevetenskap.
- Det behövs en fördjupad diskussion om konsekvenserna av vårdens styrmodeller, hur ekonomiska överväganden påverkar de etiska bedömningarna.
- Regionpolitiker byts regelbundet ut och behöver bli bättre utbildade när det gäller etiska frågor, både i normalläget och under krig och kris.

H3. SÅ MÅR VI BRA – VÄGAR TILL VÄLMAENDE HOS ÄLDRE

Medarrangör: EU-projektet RE-MEND som syftar till att ta fram ny kunskap om förebyggande av psykisk ohälsa samt Familjen Kamprads stiftelse

God psykisk hälsa är viktig för att kunna hantera livets utmaningar och bidra till samhället, inte minst i tider av osäkerhet. Att åldras behöver inte innebära att måendet försämras, och många äldre mår bra trots olika begränsningar. Samtidigt är det den åldersgrupp där störst andel får läkemedel mot depression. Vid detta rundabordssamtal samlar vi aktörer från olika delar av samhället för att diskutera vad som är viktigt för äldres psykiska välbefinnande. Äldres egna erfarenheter möter perspektiv från vård och omsorg, politik och forskning.

Frågeställningar

- Vad är viktigt för att må bra som äldre?
- Hur kan välmående förstås och mätas?
- Hur kan kunskap om detta användas för att utveckla och följa upp prioriteringar och insatser – av äldre själva och av aktörer inom vård och omsorg, politik, civilsamhälle och offentlig förvaltning?

Samtalet började med en gemensam reflektion kring vad som är viktigt att prata om när det gäller äldres psykiska hälsa. Några punkter som utkristalliserades var:

- Inte se äldre som en homogen grupp, det handlar om individer.
- Ålderism kan ta sig olika uttryck, även omsorg kan ha ett ålderistiskt perspektiv, så kallad compassionate ageism, där man pratar om äldre snarare än med olika äldre personer om deras behov.
- Välbefinnande och psykisk ohälsa är inte dikotomier, det är en glidande skala, ett spann av mående, inte antingen-eller.
- Äldre behöver ses som en resurs i samhället och vara samskapande i studier och åtgärder som handlar om äldres situation.
- Kulturella aktiviteters betydelse
- Fyra hörnpelare att ta hänsyn till för att skapa välbefinnande:
 - Fysisk aktivitet
 - Bra mat
 - Social gemenskap
 - Meningsfull sysselsättning

Nästa fråga handlade om hur olika arenor och verktyg skulle kunna utnyttjas bättre för att skapa delaktighet hos den äldre befolkningen. Följande lyftes fram:

Det finns ingen brist på aktiviteter egentligen, men poängen är att de inte alltid uppfattas som meningsfulla. Ofrivillig ensamhet löses inte nödvändigtvis av att gå på en aktivitet man inte känner sig engagerad i eller att delta i ett socialt sammanhang där man inte känner sig hemma. Det finns forskning som visar att man som äldre faktiskt blir mer

selektiv än när man är yngre, man väljer sammanhang där man vill vara med och som känns meningsfulla, det är inte lika viktigt längre att vara med överallt.

Särskilt män har visat sig ligga i riskzonen för att tappa känslan av mening då de går i pension. Att bättre ta till vara äldre som resurs i samhället är ett sätt att komma till rätta med det här, att kunna bidra även om man inte kan eller önskar lönearbete längre.

Det behövs neutrala träffpunkter som inte är kopplat till äldreboende, där alla kan känna sig välkomna. Biblioteken hölls fram som en underutnyttjad resurs.

Äldre behöver inkluderas i sammanhang där olika åldrar finns med – ett lyckat exempel är ett äldreboende i Gävle som inrymts i samma hus som förskola och bibliotek. De äldre kan delta i aktiviteter tillsammans med barnen och det är liv och rörelse utanför fönster och balkonger. Det här boendet har snabbt blivit stans mest populära. Ett udda exempel som lyftes fram var ett äldreboende som byggts granne med en brandstation. Farhågor hade funnits att uttryckningarna skulle bli störmoment men istället blev de ett samtalsämne och gav spänning på boendet. ”Man kanske inte ska ställa till med brandsvåda för att roa det äldre, men det här visar att det är positivt när det är fart och fläkt och något händer”.

AI skulle kunna utnyttjas på ett smartare sätt, för att exempelvis automatiskt ringa upp äldre för att motverka ofrivillig ensamhet. Automatisk uppringning till breda grupper skulle kunna göra det möjligt att identifiera dem som sedan behöver bli kontaktade för att motverka ensamhet. Ett annat sätt att utnyttja tekniken är att erbjuda äldre med hemtjänst på natten att få övervakning med kamera istället för hembesök. Detta görs i vissa kommuner, och det är viktigt att de äldre själva får välja (med hjälp av ombud eller god man vid behov) om de vill ha kameraövervakning men vissa föredrar det framför hembesök på natten som kan uppfattas som störande.

Den yttre miljön är viktig för att motverka inaktivitet och ofrivillig ensamhet. Det handlar om att tillämplighetsanpassa närmiljön. Ett exempel som

lyftes fram var ett projekt att placera ut parkbänkar mer strategiskt i stadsmiljön, för att göra det lättare att förflytta sig till fots och erbjuda viloplatser på vägen. Bättre snöröjning och tillgänglighet till naturområden är andra viktiga insatser för att göra det möjligt för funktionsnedsatta äldre (och andra!) att vara aktiva.

Vissa kommuner har en "äldrelots" som jobbar heltid med att ge råd och hjälpa äldre hitta rätt bland aktiviteter och kontakter, och som också finns tillgänglig för att ge råd och stöd till anhöriga. Här framhölls att det är viktigt att äldrelotsen har ett brett uppdrag för att det verkligen ska fungera. Just anhöriga är ofta bortglömda, och kan stå helt utan stöd och hjälp, inte minst anhöriga till dementa person.

Många aktiviteter riktar sig till alltför unga och starka personer. Det är inte längre sextiofem- och sjuttioåringar som bäst behöver hälsosamtal utan snarare från 75 år och uppåt. De yngre äldre är i dag oftast både hälsosamma och aktiva.

Hälsosamtal skulle behöva ha ett vidare perspektiv, hela livet och hela människan, ringa in vad som är meningsfullt för personen i fråga. Det handlar också om att bejaka sitt åldrande och inte nödvändigtvis se ett lyckat åldrande som att bete sig som eller leva som att man vore yngre än man egentligen är. Samtidigt som det bästa sättet att stärka äldres välbefinnande att förebygga långvariga sjukdomar och funktionsnedsättningar kan det vara ett dilemma att så mycket fokus ligger på att alla ska klara sig själva i det längsta. Det gör att många ser på sitt eget åldrande med skräck. Man behöver också kunna bejaka svaghet hos sig själv och behov av hjälp utan att mötas av ålderism.

Husdjur är förbjudna på många äldreboenden, trots att det finns mycket forskning som visar att djur kan ha positiv effekt på exempelvis dementa. I diskussionen efterlystes fler studier om vilka effekter husdjur kan ha också på ofrivillig ensamhet, oavsett boendeform.

Digital tillgänglighet är en annan stor fråga som fortfarande behöver lösas.

När det gäller forskningen lyftes ett par aspekter fram om hur forskningsmetoderna behöver utvecklas:

- Det behövs kortare, mer resultatnriktade undersökningar som komplement till strikt vetenskapliga studier. De vetenskapliga publikationerna tar ofta många år, och ofta behövs snabbare utvärderingar. Ett exempel på en sådan enklare undersökning är en kartläggning som Göteborgs universitet har gjort av alla Sveriges äldreboende där man fann att sextio procent saknar tillgång till bra utemiljö. Genom att snabbt få fram sådana resultat kan man agera på dem och inte nödvändigtvis behöva vänta in en vetenskaplig publikation. Ett annat exempel är att låta KTH-forskare kartlägga var bänkar bäst placeras i stadsrummet.
- När det gäller forskning om välbefinnande är en stor utmaning att hitta ett sätt att mäta som kan överföras mellan studier och mellan olika grupper som män, kvinnor, utrikesfödda, svenskfödda och så vidare. Det är en utmaning att hitta ett brett mått på välbefinnande som fångar alla dessa grupper. Enkäter är svåra eftersom vissa grupper inte besvarar dem, särskilt utomeuropeiska invandrare. Det behövs en utveckling av metodiken för att nå ut bredare med forskningen.
- Både forskning och åtgärder är i allmänhet inriktad på individen men i exempelvis Tyskland har man ett större fokus på grupper och par. När det gäller exempelvis förebyggande insatser och hälsofrämjande livsstilsförändringar finns mycket som pekar på att det är bättre att rikta in sig på grupper än på individer, så att man kan sporra varandra. Här finns mycket kvar att utveckla i Sverige.
- Att samverka mellan region, kommun, civilsamhälle, forskare och de äldre själva i exempelvis rundabordssamtal på lokal nivå skulle kunna ge en helt ny kraft för att utveckla både verksamheter och studier.

H4. NÄR KRISEN SLÅR TILL: HUR SÄKRAR VI ETT JÄMLIKT OCH SPECIALISERAT OMHÄNDERTAGANDE AV SEXUELLT VÅLDSUTSATTA

Medarrangör: Nationellt centrum för kvinnofrid, Uppsala universitet

Krig, samhällsstörningar och kriser förvärrar risken för sexuellt våld och försvårar tillgången till stöd. Samtidigt varierar rutiner, kompetens och samverkan kraftigt över landet. Rundabordssamtalet samlade forskare, myndigheter, vård, polis och civilsamhälle för att diskutera hur Sverige kan bygga en nationell beredskap för omhändertagande av sexuellt våldsutsatta – från akut spårsäkring till långsiktig traumabehandling. Under samtalet lyftes erfarenheter från Nationellt centrum för kvinnofrid, och svensk hälso- och sjukvård, internationella krav (Is-tanbulkonventionen, EU-direktiv), och hur digitala lösningar kan möjliggöra jämlik vård även vid kris.

Frågeställningar:

- Hur säkrar vi akut omhändertagande, spårsäkring och medicinskt stöd vid sexuellt våld under samhällsstörningar eller krig?
- Vilken nationell beredskap behöver byggas – organisatoriskt, kompetensmässigt och digitalt – för att garantera jämlik specialiserad vård i hela landet?
- Hur stärks samverkan mellan hälso- och sjukvård, rättsväsende, socialtjänst och civilsamhälle vid kris när utsattheten ökar men resurserna minskar?
- Hur kan långsiktig traumabehandling och stöd till våldsutsatta säkras även när systemet är pressat?

NCK (Nationellt centrum för kvinnofrid) inleder samtalet och beskriver hur arbetet spänner över forskning, samverkan och direkt stöd till våldsutsatta. Erfarenheter delades från internationella sammanhang där sexuellt våld i konflikt diskuterats, bland annat hur krig och väpnade konflikter leder till både ökat offentligt och privat våld, inklusive våld i nära relationer och social exkludering av utsatta. NCK driver relevant forskning på området.

Det betonades att:

- Det akuta omhändertagandet i Sverige är relativt standardiserat, bland annat genom nationella spårsäkringssatser
- Det långsiktiga stödet och uppföljningen ser mycket olika ut i landet
- Forskningsläget kring hur utsatthet förändras i kris och konflikt är begränsat

En central fråga formulerades: Hur ser utsattheten för sexuellt våld ut idag, hur skulle detta förändras om Sverige hamnar i kris eller konflikt, och hur förbereder vi oss för det?

Kvinna till Kvinna presenterade sitt internationella arbete. Organisationen stödjer idag omkring 100 kvinnorrättsorganisationer i länder som är konflikt-drabbade eller i fullskaligt krig. Publicerar dessutom många rapporter.

Erfarenheter som lyftes:

- Långvariga trauman hos kvinnor som utsatts för sexuellt våld i konflikt
- Betydelsen av lokala organisationer som bär kunskap, legitimitet och förtroende
- Vikten av tydliga roller, mandat och ömsesidig respekt i samverkan

Samverkan mellan militära aktörer, myndigheter och civilsamhälle tar tid även i fredstid, och blir än mer komplex under konflikt. Betonade att:

- Våld ökar före, under och efter konflikt
- Trauma, tillgång till vapen samt alkohol- och drogkonsumtion förvärrar våldet
- Militära lösningar inte tillräckliga i sig
- Det finns stort värde i att fortbilda nyckelpersoner i förstalinjeroller (t.ex. militär och hälso- och sjukvård) så att de känner sig säkra i sitt bemötande, och vet vem de ska kontakta vid möte med en utsatt individ
- Trauma påverkar relationer, psykosocialt stöd behöver normaliseras
- I drabbade länder används mycket pengar och bistånd till att bygga upp infrastruktur, i stället för att fokusera på individer

Viktiga frågor lyfts kopplat till samverkan: Vilken roll har jag som aktör? Var kan jag göra nytta? Var behöver jag samverka och med vilka aktörer?

Polismyndigheten lyfter att:

- Det finns spetskompetens kring sexuellt våld inom polisen, men stora variationer
- Bristande prioritering, ledning och resursfördelning skulle kunna påverka hur frågorna hanteras i praktiken

Det finns etablerat arbete med våldsutövare, riskfaktorer och förebyggande metoder. Detta har bland annat skett genom Operation Beta, som fokuserade på att kartlägga högriskaktörer inom brottsområdet våld i nära relation och serievåldtäktsaktörer. Återkommande är att rättsväsendet måste fungera väl i fredstid för att klara belastningen i kris eller krig.

Barnafrid lyfte frågor om barn och unga med erfarenhet av våld i konfliktzoner, migration och utsatthet i Sverige. Perspektivet utgick från vårdkvalitet, nationella kunskapsluckor och behovet av traumamedveten vård. Särskilt konstaterades att:

- Det historiskt saknats sammanhållna nationella riktlinjer
- Det finns stora regionala skillnader i omhändertagande
- Väntetider till evidensbaserad traumabehandling är långa redan i fredstid

Barnrättsperspektivet behöver vara en integrerad del av beredskapsplaneringen – och vi kan inte bli bättre i kris än vad vi är i fredstid.

UN Women (FN:s jämställdhetsorgan) lyfter det internationella perspektivet utifrån FN:s konventioner och agendan om kvinnor, fred och säkerhet. Det betonades att:

- Sexuellt våld i konflikt uppmärksammades sent internationellt
- Sexuellt våld länge betraktats som en "bisak" i konflikter
- Sverige har mycket att lära av andra länders erfarenheter av krishantering

Arbete med "safe spaces", juridiskt stöd och psykosociala insatser i krissituationer lyftes som centrala komponenter.

Övriga perspektiv i presentationsrundan

- **Forskning om politiskt våld och genusrelaterat våld:** fokus på sexuell maktmissbruk, sexuell korruption, förövare och maskuliniteter.
- **Röda Korsets kompetenscenter för tortyr- och krigsskaderehabilitering:** erfarenheter från behandling av krigsskadade, könsskillnader i identifierade behov där insatser för kvinnor är familjefokuserade snarare än individfokuserade, våld mot kvinnor vid strukturell kollaps och långsiktiga konsekvenser av krig.
- **Specialiserad mottagningsverksamhet för sexuellt våld:** Att få samhällets stöd fullt ut kan ofta vara svårt, och många söker hjälp först långt efter händelsen. Man söker dessutom inte hjälp på samma sätt i krig som i fred. Hur ska vi förbereda för det?
- **Policy- och beredskapsperspektiv:** lärdomar från pandemin, resiliens, krisberedskap och rättsprocessers brister.
- **Myndigheten för civilt försvar:** risk- och sårbarhetsanalys, bristande fokus på mänskliga faktorer och sårbara grupper, behov av att integrera rättighetsperspektiv i beredskapssystem. I vissa avseenden är vi bättre internationellt – och vägledning kring trygghetpunkter tydliggör hur mjuka värden har kommit fram. Människan saknas ganska mycket. Även om man är mån om detta så är det i beredskapssystemet en stor tro att någon annan ska fixa det.

ANTECKNINGAR FRÅN SAMTALET

Akut omhändertagande och spårsäkring

En nationellt standardiserad spårsäkringssats utgör en grund för likvärdigt omhändertagande i hela landet. Den kan användas inom sju dygn efter övergrepp, då DNA-spårsäkring är möjlig. Även efter detta tidsfönster är dokumentation av skador viktig och kan få rättslig betydelse.

Spårsäkringen används för både vuxna och barn och möjliggör ett standardiserat och enhetligt underlag för rättsintyg. Polisen kan ta med spårsäkringen till vården och följer då en checklista som ska säkra kvalitet och rättssäkerhet.

Tillgången till spårsäkring är dock något ojämlig. Spårsäkring är oftare koncentrerad till större sjukhus, vilket kan missgynna glesbygd och norra Sverige.

Nationell samverkan och jämlik vård

- Statsbidrag har tilldelats för att stärka robusta strukturer kopplade till sexuellt våld.
- Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK) lyfts fram som ett gott exempel på fungerande samverkan mellan hälso- och sjukvård, socialtjänst, polis, barnskyddsteam och civilsamhälle.
- Snabba kontaktvägar och gemensam förståelse skapar förtroende hos den våldsutsatta och minskar behovet av att själv navigera i systemet.
- Varje verksamhet behöver aktivt bygga och underhålla lokala samverkansrelationer inför kris.

Riktlinjer, kompetens och traumamedvetet bemötande

- Det saknas fullt ut nationella, evidensbaserade riktlinjer för akut omhändertagande vid sexuellt våld, särskilt för barn och unga.
- Socialstyrelsen identifieras som den aktör som har mandat att ta fram samordnade nationella riktlinjer, trots komplexiteten i befintliga regelverk.
- Traumamedvetna arbetssätt är avgörande, både i det akuta skedet och i efterbehandling.
- Kompetensen kring sexuellt våld bedöms generellt som låg inom vård, socialtjänst och rättsväsende, och många yrkesverksamma upplever obehag inför att ställa frågor om våld.

Sexuell korruption beskrivs som en form av sexuellt maktmissbruk som är särskilt relevant i kriser och konflikter:

- Fenomenet kännetecknas av utbyten där våldet kan vara svårt att identifiera både för den utsatta och för omgivningen, vilket bidrar till stora mörkertal.

- När institutioner försvagas ökar risken för maktmissbruk, vilket urholkar tilliten till samhällsaktörer och minskar benägenheten att rapportera övergrepp.
- Internationellt uppmärksammas sexuellt våld i konflikt betydligt mer än tidigare, men både data och ansvarskrävande är fortsatt bristfälliga.

Rättsväsende, polis och prioriteringar

- Om den utsatta inte vill göra en polisanmälan får polisen inte tillgång till spårsäkringsmaterialet, vilket begränsar möjligheten till framtida rättsprocess.
- Kriminaltekniska resurser prioriteras ofta till andra typer av brott, trots att sådan undersökning är relevant även vid sexuellt våld och våld i nära relation.
- Det finns specialistutbildningar och kompetens, men personalen ges inte alltid möjlighet att delta på grund av resurs- och tidsbrist.
- Samverkan med civilsamhället försvåras ibland av bristande förståelse på ledningsnivå.

Socialtjänst, vård och systembrister

Sexuellt våld syns i låg utsträckning i utredningar inom socialtjänst, vård och polis, trots att det borde uppmärksammas oftare. Ett återkommande problem är att nödvändiga frågor om våld inte ställs.

Kopplat till sexuell korruption lyfter NCK att stödlinjerna tar emot många anonyma samtal där personer som varit utsatta för sexuellt våld beskriver en rädsla för repressalier, exempelvis förlorat arbete eller studiemöjligheter, vilket även hindrar formell anmälan.

Långsiktigt stöd och traumabehandling

- I nuläget är väntetiden till traumafokuserad behandling lång; barn med PTSD kan vänta upp till ett år på vård.
- Samtidigt finns evidensbaserade metoder, såsom Teaching Recovery Techniques (TRT), som kan användas som tidiga eller kompletterande insatser.
- Under samtalet lyfts exempel från att kortare, intensiva behandlingsupplägg kan ha likvärdig effekt som lång behandling, vilket är särskilt relevant vid kris eller krig.

- Narrativ exponeringsterapi kan ge både psykologisk lindring och en känsla av upprättelse genom dokumentation av vittnesmål, även utan rättsligt efterspel.

Krisberedskap, riskanalys och jämställdhet

Internationella erfarenheter visar att sexuellt våld i kris och konflikt kan hanteras genom samlade stödinsatser, exempelvis "safe spaces", där våldsutsatta kan få juridiskt stöd, psykosocial hjälp och praktiskt stöd för återetablering. Det finns behov av att studera hur sådana lösningar använts i andra länder och hur de kan anpassas till svenska förhållanden.

- Våld mot kvinnor och barn inkluderas sällan i krisövningar och risk- och sårbarhetsanalyser (RSA), trots att det är centrala risker internationellt.
- Personal vid trygghetspunkter och andra samhällsfunktioner behöver kunna identifiera och ställa frågor om våld samt förstå våldets mekanismer.
- Praktiska aspekter som belysning, tillgång till skydd och hygienartiklar behöver ses som förebyggande åtgärder.
- Det betonades att kris och krig kan skapa nya former av våld och tvång som vi saknar erfarenhet av i fredstid, vilket ställer krav på bredare riskanalyser och beredskap även i Sverige.

I konflikter är möjligheten att dokumentera sexuellt våld och utkräva ansvar ofta mycket begränsad. Detta

påverkar inte bara individens återhämtning utan även samhällets långsiktiga stabilitet – ett icke-fungerande skyddsnät riskerar att fördröja såväl försoning som fred. Tidigt omhändertagande av våldsutsatta är en effektivitetsfråga och bör prioriteras lika högt som fysisk infrastruktur i kris- och återuppbyggnadsarbete.

Politikens roll

- Politiken har möjligheter att påverka genom budgetprioriteringar, styrning och krav på kompetenshöjning inom vård och rättsväsende.
- Regionen har ett särskilt ansvar för kris- och beredskapsfrågor och behöver ha både mandat och kompetens att omfördela resurser vid behov.
- Våld bör inte betraktas som en isolerad "kvinnofråga", utan som ett perspektiv som ska genomsyra hela hälso- och sjukvården och samhällsplaneringen.
- Jämställdhetsperspektivet behöver integreras tidigt i både krisberedskap och planering för att vara effektivt.

Fortsatt arbete

- Det finns behov av gemensam begreppsapparat för hur sexuellt våld ska förstås och adresseras, exempelvis utifrån jämställdhet, mänskliga rättigheter och social hållbarhet.
- Lägesbildsrapportering från praktiken behöver stärkas och inkluderas i krisledning.
- NCK föreslås ta en sammankallande roll för fortsatt dialog. Samtalet bedöms behöva fortsätta, med utgångspunkt i den grupp som deltagit.

KLIMATBEREDSKAP

K1. JORDHÄLSA UR ETT BEREDSKAPSPERSPEKTIV – HUR SKA VÅRA ODLINGSSYSTEM SE UT I PRAKTIKEN FÖR ATT FRÄMJA JORDHÄLSA, KOLINLAGRING OCH BEREDSKAP?

Medarrangör: Svensk Kolinlagring och Familjen Kamprads stiftelse

Jordbruket utgör idag en betydande källa till utsläpp av växthusgaser till atmosfären. Enligt IPCC:s framtidsscenarioer krävs därför en omställning av jordbruket för att vi ska lyckas motverka klimatförändringarna. Genom bland annat ökad kolinlagring i jorden har jordbruket förutsättningar att

gå från kolkälla till kolsänka. Kolinlagring i jordbruket går även hand i hand med ökad jordhälsa, biologisk mångfald och livsmedelsberedskap. Genom att bygga odlingssystem som sätter jordhälsa och kolinlagring i fokus kan vi minska beroendet av insatsmedel och skapa en beredskap i vilka grödor som odlas på våra fält.

Under rundabordssamtalet som samlade ett femtontal forskare, lantbrukare, forskningsfinansiärer, myndighetsrepresentanter samt andra aktörer från livsmedel- och jordbrukssektorn diskuterade de kopplingen mellan jordhälsa och beredskap och hur dessa kan stärka varandra och den gröna omställningen.

Frågeställningar

- Vilka samhällsvinster finns och hur kan politiken stötta en omställning?
- Vad säger forskningen om kolinlagring i jordbruksmark?
- Vilka forskningsfrågor behöver utforskas ytterligare?
- Vilka hinder finns för att införa nya odlingssystem enligt praktiker?

Inledning

Inledningsfrågan handlade om vad som krävs för att jordhälsa ska få en tydligare plats i diskussionen om beredskap.

Jordhälsa som grund för framtiden

Deltagarna var överens om att jordhälsa är en grundförutsättning för ett långsiktigt hållbart livsmedelssystem och nära kopplat till människors hälsa – bra mat måste komma från friska jordar. Men trots att marken är jordbrukets viktigaste produktionsresurs behöver det upprepas oftare i samhällsdebatten, eftersom bördiga jordar oftast tas för givna.

Jordhälsa behöver inkluderas tydligare i de systemanalyser som görs idag, eftersom nuvarande modeller ofta missar dessa aspekter. Det finns också ett behov av att kunna visa på goda exempel – gårdar som lyckats ställa om sina system och samtidigt skapa lönsamhet.

En fråga som ställdes var vad som egentligen menas med “bra jordar”. Handlar det om avkast-

ning, produktion eller andra värden? Jordhälsan är central för hela verksamheten på gården och alla beslut behöver egentligen utgå från hur vi skapar bättre jordar. Men samtidigt är det svårt att navigera i dagens jordbrukssystem och konsekvenserna av olika brukningsmetoder är ofta komplexa. Jordhälsa är kopplat till människors hälsa eftersom bra mat måste komma från friska jordar, men jordhälsa behöver också kopplas tydligare till ekonomi och riskhantering.

Kunskap, erfarenhet och forskning

Ett återkommande tema var behovet av kunskaps-spridning och erfarenhetsutbyte. Många lantbrukare, inte minst ekologiska lantbrukare, besitter redan stor erfarenhetsbaserad kunskap om jordhälsa men det behövs bättre sätt att få denna kunskap accepterad som evidensbaserad kunskap. Det behövs bättre integrering med den akademiska forskningen genom så kallad “farmer-led research”, där praktikers erfarenheter och komplexa odlingssystem får större utrymme. Den svenska forskningen på området är dock underfinansierad och det saknas svensk forskning om jordhälsa och regenerativa odlingssystem. Svenska lantbrukare måste därför ofta söka kunskap internationellt och själva försöka anpassa den till svenska förhållanden.

Reflektion kring kväve, kol och mikroliv

En deltagare reflekterade över att den allmänna kunskapen utgår ofta från att kväve bygger biomas och driver produktion. Samtidigt finns en upplevelse av att ett överskott av lättillgängligt kväve – oavsett om det kommer från mineralgödsel eller från rena baljväxtgrödor – kan fungera som “tändvätska” för de mikrober som bryter ned jordens kolreserver. Det finns studier som visar att mikroorganismer, när de har tillgång till mycket kväve men för lite stabilt kol, börjar bryta ned humusen för att få energi. I ett svenskt sammanhang, med kalla jordar och kort växtsäsong, uppfattas balansen mellan kol och kväve som särskilt viktig.

Det behövs mer kunskap om hur man kan arbeta mer med “långsamma kväveformer” och skapa system där kvävet är bundet i organiska former för att bättre skydda det aktiva kolet i marken. Det

finns två huvudsakliga strategier för att främja jordhälsa ur det här perspektivet: grön mark året runt och samodling av baljväxter och spannmål, där kvävegrödor kombineras med kolgrödor. Den centrala frågan är hur man kan stärka mikrolivet i jordar där kväve är överrepresenterat, för att få igång biologin och förbättra växternas kväveupptag på ett mer långsiktigt hållbart sätt.

Normer och omställning i jordbruket

Samtalet handlade också om de normer som präglar jordbruket. Stora delar av svensk åkermark lämnas bar under vintern, trots negativa effekter på jordhälsan. Många normer lever kvar enbart för att "det alltid har varit så". Levande växter och fotosyntes året runt är viktigt för jordhälsan och fokus borde ligga på att bygga resilienta och produktiva jordar som klarar krissituationer bättre och minskar beroendet av externa insatsmedel. Omställningen börjar ofta mentalt hos den enskilde lantbrukaren. Det handlar om att börja föreställa sig hur jordbruket skulle kunna fungera i stället för att utgå från dagens system. Det handlar också om att förändra synen på vad som anses vara "vackert" eller "ordentligt" lantbruk.

Jordhälsa är nära kopplat till mångfald – både biologisk mångfald och mångfald i sättet att tänka. Arbete med jordhälsa kräver långsiktighet och frågan måste därför omfatta hela värdekedjan, inte bara lantbrukarnas arbete utan också ett vidare landskapsperspektiv. Man behöver också integrera djurhållning och växtodling bättre för att skapa större biologisk diversitet och bättre jordhälsa. Djur bör ses som en del av växtodlingssystemet snarare än som en separat specialisering.

Flera deltagare återkom till risken för nya "stuprör" inom jordhälsoarbetet. Människor blir lätt defensiva och isolerade när de känner sig kritiserade, därför är det viktigt att hitta ett språk och arbetsätt som inkluderar fler perspektiv. Det finns också begränsad kontakt mellan olika akademiska forskningsfält, exempelvis mellan agroekologisk och ekologisk forskning. Även det är delvis en språkfråga.

Valet av ord påverkar vilka som lyssnar och engagerar sig. Begreppet jordhälsa skulle kunna få större genomslag om frågan kopplas tydligare till beredskap.

Beredskap och livsmedelssystem

Diskussionen om beredskap kretsade kring behovet av långsiktighet. Dagens beredskapsdiskussion fokuserar ofta för mycket på lagerhållning av spannmål och insatsvaror och för lite på de långsiktiga förutsättningarna för ett robust jordbrukssystem.

Ett exempel på ett mer långsiktigt arbete är organisationen Svensk Kolinlagring som arbetar för att stödja omställning till jordbrukssystem som gynnar biologisk mångfald, kolinlagring och förbättrade vattencykler och där kolinlagring används som en hävstång för bredare värden, där biologisk mångfald och resiliens är centrala.

Goda exempel och kommunernas roll

Uppsala kommun arbetar tillsammans med lantbrukare kring frågor som beredskap, vatten, ekologisk kompensation och minskad fosforanvändning. Kommunen har initierat återkommande träffar mellan olika typer av lantbrukare och kommunens olika verksamheter för att skapa bättre dialog och samarbete. Relationerna har tagit tid att bygga upp och det här är ett exempel på hur viktigt det är att idéer som uppstår faktiskt omsätts i handling.

I Kristianstad har kommunen i ett pilotprojekt tillsammans med andra aktörer finansierat konkreta åtgärder på olika gårdar. Projektet har visat på behov av tydlig processledning och att kommuner får stöd att förstå och arbeta med frågor som kolinlagring och jordhälsa.

I Södertälje har kommunen genom innovativ upphandling byggt upp långsiktiga avtal kring baljväxtproduktion och livsmedelsberedskap. Fokus ligger på att säkra kapacitet och robusthet snarare än lägsta pris. Det här är ett exempel på hur beredskap kan användas som en hävstång för att samtidigt stärka jordhälsa och minska beroendet av externa insatsmedel.

Finansiering och framtida behov

Samtalet avslutades med frågor om finansiering och forskning. Flera deltagare betonade att jordhälsa är ett komplext område där det är svårt att få fram enkla och entydiga forskningsresultat. Samtidigt fanns en stark samsyn kring behovet av att fortsätta

utveckla praktiska exempel, bygga trovärdiga berättelser och skapa långsiktiga strukturer för forskning, rådgivning och samarbete. Enligt en finansiär på plats finns möjligheter att söka medel både för forskning och för implementering av tidigare forskningsresultat.

K2. DAGS ATT TA ANSVAR FÖR KLIMATANPASSNING UR ETT LANDSKAPSPERSPEKTIV!

Medarrangör: SLU Urban Futures

Klimatförändringarna ökar behovet av klimatanpassningsåtgärder i våra städer och samhällen. Erfarenheter från både forskning och praktik visar dock att arbetet ofta går långsamt, särskilt när klimatatutmaningar såsom översvämningar, torka och stigande havsnivåer spänner över stad och land, ägandeförhållanden och ansvarsnivåer. Samtidigt krävs holistiska lösningar som tar utgångspunkt i funktionella behov och typer av processer, snarare än punktinsatser eller förflyttning av riskområden. Under rundabordssamtalet diskuterades ansvaret för klimatanpassningsåtgärder utifrån ett bredare landskapsperspektiv, det vill säga där klimatatutmaningar och klimatinsatser förstås och hanteras som delar av ett sammanhängande system. I ett sådant perspektiv behöver man hantera både naturgivna förhållanden och människor som delar av samma landskap.

Nedan följer ett referat av samtalet.

Frågeställningar

- Vem ska ta ansvar för klimatanpassningsåtgärder utifrån ett holistiskt landskapsperspektiv?
- Vilka styr- och samverkansformer behöver utvecklas för att möjliggöra genomförandet av klimatanpassningsåtgärder utifrån ett landskapsperspektiv?
- Vilka kunskaper hos beslutsfattare, tjänstepersoner och invånare krävs för att utveckla och genomföra klimatanpassningsåtgärder utifrån ett landskapsperspektiv?

Tankar om vad klimatanpassning ur ett landskapsperspektiv handlar om

Landskapet är ett väldigt viktigt begrepp, holistiskt och multifunktionellt och hjälpsamt när man ska samverka, ta tillvara och beakta olika funktioner och intressen. Den rumsliga skalan finns alltid med, man rör sig i olika skalor parallellt. Rumslighet är också ett centralt begrepp när man pratar landskap. Även tiden, föränderlighet. Vegetationen förändras, det är succession och dynamik i det, något man gör nu ska kunna fungera om flera år.

Landskapsperspektivet möjliggör ett systemperspektiv. När det gäller utsläppsminskningar till exempel gör det det mer hanterbart att placera dessa i ett fysiskt rum. För att hantera multipla kriser effektivt är ett landskapsperspektiv hjälpsamt.

Ett robust landskap som kan föda vår befolkning med livsmedel, energi, vatten, transportsystem, kan bygga försvarsvilja i att vi tar hand om landskapet hållbart för kommande generationer.

Att ta hand om vatten på ett hållbart sätt, även inom jordbruket där vatten är en viktig del. Att återställa hydrologin, som vi jobbat länge med att bryta. Värme är en fråga som kommit mer och mer. Det finns många grupperingar som inte själva kan skydda sig, äldre och barn, etc. Även torka, hur ska vi ta tillvara vatten för att ha ett hållbart jordbruk.

Biologisk mångfald och förlusten av den har en stor roll, klimatanpassningen är en fråga om hur vi hanterar den. De måste gå hand i hand. Mikroberna och insekterna och hela vår omgivning.

Ansvarsfördelning

Ansvar och ansvarsfördelning när det gäller klimatet är en komplex fråga och det finns många sätt att fördela ansvar. Det finns olika saker att ta hänsyn till, inte minst om det ska fungera i ett landskapsperspektiv. När alla har ett ansvar betyder det ofta att ingen tar ansvar. Man kan också tänka att ansvar ska fördelas lika men det är den minst populära metoden att fördela ansvar, samt opraktiskt. Vi är alla olika och det finns många slags aktörer inblandade. Vissa har mycket pengar, andra inte, detsamma gäller kunskap. Individer, kommuner, fastighetsägare och företag skiljer sig mycket från varandra.

Den mest populära basen för att fördela ansvar är skuld. Ett sätt som har starkt stöd i lagen är att man har ett stort eget ansvar, den som har mest att vinna på att ett problem blir löst är den som har mest ansvar etc. Men det blir också väldigt orättvist, särskilt ur ett skuldperspektiv. Detta är etiska problem applicerade i verkligheten: om man är dum nog att bosätta sig i ett område där det råder stort översvämningsrisk är man lite dum. Samtidigt kanske man har ärvt en fastighet och då är det en annan sak. Detta är ett svårt perspektiv. Det riskerar också att var och en får ta hand om sitt eget och ingen tänker på helheten. Så ur ett holistiskt landskapsperspektiv är detta den sämsta lösningen, men det är den som har bäst stöd i lagen.

Fördelar med ett landskapsperspektiv

Det är viktigt att förstå landskapets utveckling. Hur ser landskapet ut och varför är vi där vi är? Vi är extremt sårbara pga den markanvändning som vi har vilket är ett resultat av politiska beslut över många år och teknologisk utveckling. Vi kan inte använda oss av dessa metoder längre när det kommer till areella näringar, vi har byggt in för mycket sårbarheter för att kunna skapa ett klimatanpassat landskap. Principen om frihet under ansvar har inte riktigt fungerat i de landskapen. Vi måste prata i beredskap och militära termer utifrån hur det ser ut idag. Hårda fakta, vad behöver vi utifrån de här termerna.

Det är också viktigt att förstå att landskapet inte har varit statiskt utan kan liknas vid en process. Det behövs visualiseringar av hur det klimatanpassade samhället ser ut. Likaså vad gäller hur det civila försvaret ser ut, vilka är med och bidrar där?

Genom att titta på landskapet kan man stöpa om maktförhållandena lite grann. Vad gäller ansvarsfördelningen för klimatet skulle man kunna gå från climate responsibility till climate ability – vilken förmåga har folk? Det är ett sätt att fördela ansvar som är praktiskt ur ett effektivitetssynpunkt – pengar, kunskap, resurser, inflytande. Vissa menar dock att det är orättvist – vilket är en politisk fråga. En komplicerad fråga som också är en möjlighet – förmåga är inte statiskt. Man kan också ställa krav och möjliggöra en förbättring av olika aktörers för-

måga när man fördelar ansvar. Att samhället tar på sig ansvar att öka olika aktörers förmåga att ta ansvar. Se till att kunskap kommer till nytta etc. Förmåga är en viktig del av ansvarsutkrävandet. Kan dock inte stå helt på egna ben. Är man lite mer till vänster gillar man idén om ansvar efter förmåga, medan de som är lite mer höger tycker det är att straffa dem som har förmåga.

Utmaningar på kommunal nivå

På den lokala/kommunala nivån uppstår många målkonflikter och det är därför viktigt att skapa arenor där alla har samma långsiktiga målbild. I en kommunal kontext är det viktigt att man tittar långsiktigt när man jobbar med förvaltningarna. Skolförvaltningen, omsorgsförvaltningen etc arbetar inte med klimat men har drabbats av klimatförändringar som man måste hantera på lokal nivå, både i tätort och på landsbygden.

Ett problem i Sverige är att kommunerna har väldigt mycket ansvar, men lite resurser. I Schweiz däremot sker t.ex. en omfördelning av resurser från stad till landsbygd, man ser det som att landsbygden tillför medan städerna dränerar på resurser.

Kristianstad kommun lägger extremt mycket pengar på att hantera havsnivåhöjningen. Trots att erosion är väldigt mycket verklighet nu exploateras det extremt mycket fortfarande, exempelvis i Åhus där hela sandstränder har försvunnit tätt inpå husen. Som det är nu har alla lite eget ansvar för detta men kommunen säger inte stopp för exploatering vilket kanske vore bäst. Men samtidigt vill kommunen få in folk. Dock är det mycket sommarhus och därmed inga skattebetalare. Försäkringsbolagen säger dock stopp i allt högre utsträckning.

Landskapsperspektiv för att överkomma sektors- och stuprörstänk

För att komma över sektor- och stuprörstänk på lokal nivå måste man jobba på tvären, över nämnderna. Det gör att man överhör varandra och förstår varandras utmaningar. Om man ser ett och samma problem på flera nivåer så blir det lättare att satsa resurserna där. Utmaningen med att jobba på tvären på lokal nivå är att det inte finns någonstans att adressera arbetet på nationellt eller på EU-nivå. I

Danmark diskuteras dock multifunktionell markanvändning väldigt mycket eftersom de inte får plats med allt på sin yta.

I Viable Cities är flernivåstyrning helt centralt. Klimatomställning och klimatanpassning är komplexa problem som kräver flernivåstyrning. Ett nytt initiativ försöker reda i dessa utmaningar: hur kan Länsstyrelserna arbeta med kommuner, regioner, etc. Och även inom organisationer. Det är en lång och kämpig väg, men nödvändigt för att kunna göra det på riktigt. Det krävs ganska mycket bränsle för att hålla samarbetena igång när det inte är kravställningar uppifrån. Det är därför viktigt att flernivåstyrning når hela vägen upp till EU-nivå, eftersom det ger bättre förutsättningar för omställningsarbete och samarbeten på lokal nivå.

Projektfiering

Ett annat problem är projektfiering, såsom forskningsprojekt och vad som händer när projekten tar slut. Forskningsmedel är kanske nyttiga under ett par år, men det är synd att det tar slut sen. Det är sällsynt att projekt inarbetats i kommunal regi. Här har finansören ett stort ansvar, inte minst i den akademiska världen där det råder stor projektfiering.

På Trafikverket innebär projektfällan att varje projekt har en projektansvarig som utser sina experter och konsulter där alla gör sina egna miljökonsekvensbedömningar etc. Även om de har överlappande projekt i landskapsperspektivet så är det ingen som vet vad den andra gör. Det finns ingen platslogik. Ett problem är att landskapskonventionen inte är lag och därför händer inget. Det blir tyvärr aldrig någon lag och inget händer. Men det finns fungerande delar av den, t.ex. i Katalonien där de har ett landskapsobservatorium.

Inom Viable Cities arbetar man aktivt mot projektfiering. Till exempel kallas alla för processledare istället för projektledare för att skapa flöde. Det är tre myndigheter som finansierar programmet och som är kopplade till det operativa. Man tittar mycket på finansörens roll i programmet och det finns risk för projektfiering även där.

En orsak till projektfieringsproblematiken är att det är olika logiker, klimatanpassningen är ingens kärnproblematik, det ligger inte i någons vanliga ar-

betsuppgift. Beredskap kanske kommer mer genom andra kanaler, men generellt har de här frågorna ofta den problematiken och därför är de svåra att integrera i nuvarande styrmodeller.

Som kommun måste man vara ganska modig för att våga släppa in forskningen eftersom de ska gå där och fundera och peta i saker. Men vi hade aldrig kommit dit vi är idag om vi inte hade arbetat tillsammans med forskningen, det är en bärare i de här frågorna. Men det är ofta treåriga projekt, sen ska de stackars forskarna leta medel. Modiga politiker som vågar ta beslut är också avgörande.

Styrningsmodeller

Det finns ett projekt om ån Nissan där landskapsfrågan varit fokus som tittar på hur man ska hantera vatten och tittar på tillbakadragande. Mycket handlar om policynamverket och alla stakeholders omkring Nissan. Allt hakar i varandra när man pratar vatten eftersom vatten inte känner några administrativa gränser. Var kan man fatta beslut och på vilka nivåer? En enkät skickades ut till markägare kring hur man ser på deras roll och ansvar, för att se på villigheten hos privata aktörer när det gäller klimatan ansvar.

Problemet med projektfiering finns även här. UNESCO/biosfärområden kan ha en roll att ha ett holistiskt ansvar/möjlighet att driva frågorna när de går utanför kommungränser.

Ett annat exempel där det är svårt att få genomslag är återvätning av marker där markägare är mycket svårövertalade eftersom det i nuläget saknas incitament. De blir inte kompenserade för förlorad vinst. Det är också viktigt med uppföljning så att man kan visa för markägarna vad deras insatser gör för nytta. Kävlingeån har dock ett eget system där de kan ersätta markägare: baserat på åtgärderna de gör kan de ersätta markägare beroende på om marken främjar biodiversitet m.m. I Danmark finns ett trepartsavtal där kommunerna får mycket mindre att säga till om och där staten har gått in och bestämt att alla kommuner måste inventera vad man kan göra för åtgärder. Markerna ska flyttas och markägarna har inget att säga till om det. I svenska kommuner är det baserat på frivillighet vilket gör det svårare.

Forskningsprojekt blir ofta lite uppifrån och ned men på SLU finns en bra metod som heter natur-

bruksstöd/naturbruksdialog där markägare som står inför ett markanvändningsval kan få rådgivning om vad man skulle kunna göra på platsen utifrån landskapets och ens egna förutsättningar. I Naturbruksdialogen finns all information och en verktygslåda för vilka medel som finns att tillgå på åtgärder för att nå så många mål som möjligt. Det är en toppenmodell som finns etablerad, men eftersom den inte passar in i någon mall så måste man ändå söka pengar. Vi har alla planer, strategier och data, men varje markägare måste ha 40 olika myndighetskontakter för att kunna göra något. Vi måste ha en katalysator som ger ett samlat svar över vilka mål vi ska nå.

Brist på kunskap om mångdimensionella problem

En utmaning när det gäller markexploatering är att många politiker är fast vid den modell vi har i Sverige samtidigt som man saknar kunskap om andra länder och deras system. Policy briefs kan vara ett sätt att lyfta goda exempel på lokala fall. Inom Viable cities finns ett koncept som heter 'glo och sno' där kommuner kan 'härla' andra kommuner. Det är ett bra sätt att sprida goda exempel på.

Vem ska ta ansvar för klimatanpassningsåtgärder ur ett holistiskt landskapsperspektiv?

Det är svårt att skala upp komplexa system men vi måste göra det ändå. Det är statliga myndigheters skyldighet att underlätta för den som måste göra förändringen. Den, dvs den som har rådighet över platsen i det system vi har idag. Vi har svaren på vad det kommer göra för nytta och vi har problemet, nu måste vi göra förändringen.

Styrmedel är en viktig del

Se vilka förmågor som behövs och att de som har inflytandet får förmågor som behövs.

Juridiska styrmedel – det som ofta skiljer oss åt är juridiska styrmedel, allt bygger på frivillighet. Logistikcentraler på åkermark hade aldrig byggts i andra länder, vi har mest asfalt per capita i Sverige. Om alla skåningar bodde lika tätt som i Hongkong skulle alla i Skåne få plats på campus Alnarp. Vi har inget legalt skydd för marken eftersom äganderätten är så stark.

Det är svårt att konkurrera med andra frågor som ligger högre upp på dagordningen – det är många

sakfrågor som pockar på beslutsfattare. Mandatperioden är fyra år, men egentligen pratar vi bara två år. Det tar ett år att bli varm i kläderna, sen har man två år på sig innan det är valår. Och de stora partierna bestämmer vad som är på dagordningen.

Kommuner ser också väldigt olika ut när det kommer till resurser och kompetenser. Vissa kommuner har otroliga resurser, men småkommuner har svårt att rekrytera personal och små resurser.

Vilka styr och samverkansformer behöver utvecklas för att möjliggöra genomförandet av klimatanpassningsåtgärder utifrån ett landskapsperspektiv?

Vi skulle behöva jobba mer på en större plattform regionalt, mycket mer tillsammans, mellan olika yrkesgrupper och professioner. Att man förstår akademien och akademien förstår lokala förutsättningar. Viet ska vara större än jaget.

Vilka kunskaper hos beslutsfattare, tjänstepersoner och invånare krävs för att utveckla och genomföra klimatanpassningsåtgärder utifrån ett landskapsperspektiv?

Det är viktigt att fysiskt visa upp goda exempel för beslutsfattare, markägare, invånare, tjänstemän, på t.ex. multifunktionella våtmarker.

Hos medborgare gäller det att väcka intresse och ber om deras input. Om man börjar bry sig om marken omkring där man bor så kan man få till attitydförändringar.

K3. MÅLKONFLIKTER I MARKANVÄNDNING

Medarrangör: LU Land – en samverkansplattform om markanvändning för en hållbar framtid samt BECC – Biodiversity and Ecosystem services in a Changing Climate

Beslut om markanvändning innebär ofta svåra politiska avvägningar mellan konkurrerande samhällsmål. Hur kan politiska prioriteringar bidra till en balanserad och långsiktigt hållbar markanvändning, där skydd av åkermark, biologisk mångfald, klimatanpassning, energiomställning samt behov av stadsutveckling och exploatering vägs mot varandra?

Hur kan ett beslut inom ett område få konsekvenser för andra och hur kortsiktiga behov kan stå i konflikt med långsiktiga mål om försörjning, resiliens och hållbar utveckling.

Under rundabordssamtalet diskuterades hur politiken kan skapa tydligare prioriteringar, bättre samordning och mer välgrundade beslut för att hantera målkonflikter och hitta en fungerande balans mellan olika intressen. Deltagarna utgjordes av forskning/forskningsinstitutioner, kommuner, företag och civilsamhällesorganisationer

Samtalet inleddes med att ett antal inbjudna deltagare fick svara på frågan 'Vilken målkonflikt i markanvändning är mest akut just nu från ditt perspektiv – och varför? Följande aspekter lyftes:

- Avvägningen vad jordbruksmarken ska användas till, dvs. livsmedelsproduktion vs inte livsmedelsproduktion på åkermark. Samt CAP och lönsamhet för lantbrukare.
- Hela markportföljen är svår, det finns många konflikter och det är omöjligt att välja bara en. Avstår därför från att svara på frågan.
- Det finns många samhällsmål som krockar, tex. nya gruvor för grön omställning vs (bevarande av) biologisk mångfald, landskap och landskapsperspektiv, hållbarhet/klimat. Vi bör prata om och använda oss mer av Galtungs konflikttriangel, som är ett verktyg för att bättre förstå en konflikts struktur och dynamik och hur vi kan jobba med målkonflikter.
- Den viktigaste konflikten är att stora arealer åkermark läggs ner varje år på grund av dålig lönsamhet, samtidigt som kommuner betalar för att kunna exploatera åkermark.
- Hur kan vi öka användningen av biomassa utan att förorsaka en negativ påverkan på biologisk mångfald?
- Avverka eller skydda skog?
- Kanske inte den viktigaste målkonflikten men viktig: frågan kolinlagring kontra matproduktion. Marken kan användas för kolinlagring på många olika sätt, tex återvätning, anläggning av våtmarker eller återbeskogning, men kan då inte användas till produktion.

- Marken är en begränsad resurs, och konflikter i markanvändning handlar ofta om privata versus publika värden – hur långt kan man förvänta sig att privata markägare ska gå för att ta hand om eller stärka publika värden? Beror också på vad som menas med konflikt – för att lösa problemen med de stora utsläppen av växthusgaser från jordbruket krävs stora förändringar i brukandet. Det finns också stora konflikter inom skogen.
- Konflikter om huruvida det finns målkonflikter eller inte.

Hur ska vi prioritera mellan målkonflikter om man behöver välja?

Det finns många system som är direkt avgörande och nödvändiga. Livsmedelsproduktion får stort fokus idag och kan på sätt och vis anses vara överordnad/viktigast, men om livsmedelsproduktionen ska fungera behöver också många andra system fungera (tex. klimat, biologisk mångfald, ekosystem) – det finns många indirekta kopplingar och konsekvenser som är viktiga att beakta. Man behöver ha ett systemperspektiv, vilket det pratas om i många sammanhang.

Långsiktighet och samhällskritiska systemstrukturer måste vara överordnade beredskapsfrågan och förmågan att producera mat. Vi bör också se över hur vi producerar saker idag – nuvarande produktionsmetoder är inte nödvändigtvis de bästa, och för att kunna fungera framöver kan och behöver nuvarande system anpassas och utvecklas.

Man behöver titta på olika funktioner för att kunna bedöma och prioritera vad som är viktigast. Prioritering på nationell nivå blir svårt. Den behöver göras utifrån ett landskapsperspektiv – vad som är viktig eller god hushållning kan variera mellan/i olika (delar av) landskapet. Men detta kräver samverkan, vilket är svårt pga många stuprör.

Frågan är inte vad, utan vem som ska prioritera! I grunden är det riksdag och regering som bör prioritera och göra avvägningar. Men vi lever i ett demokratiskt ekonomiskt system. Och där kan det handla om avvägningar i hur man värderar de samhällsnyttor som nuvarande system bygger på, mot framtida system/problem. Eftersom olika partier kommer att

göra olika bedömningar av detta, blir det i grunden en demokratisk fråga. Det kan också handla om vilka morötter/piskor som finns eller används.

En annan viktig aspekt är vem som har rådighet över en viss resurs och vem som har kunskapen om den resursen. Dessutom uppstår svårigheter eftersom samhällsnyttan och konsekvenser av en åtgärd/metod/insats ofta uppstår på olika skalor, dvs ett problem kan uppstå på ena hållet, medan konsekvenserna uppstår på ett annat.

För många avvägningar finns en ganska tydlig lagstiftning att förhålla sig till, inte minst Miljöbalken, som tydliggör hur man ska prioritera. För andra frågor kan det här med prioriteringar/tyckanden gå i trender. Men vid exploatering så görs mycket noga avvägningar. Det är inga slumpmässiga val, utan väl genomtänkta. Demokratiska val är oerhört viktiga i/för sådana processer, och man bör förtydliga och medvetandegöra vilka frågor som är viktiga för olika partier. Vattenförsörjningen är också en viktig fråga. Kanske är det lite lättare i Sverige än i många andra länder, men vi ser också en påverkan här och det är en viktig fråga i många sammanhang.

Vi behöver skilja på val och målkonflikt! Var är tröskeln till att det blir en målkonflikt? Det finns många dimensioner i målkonflikter. Lösbara målkonflikter, sådana som inte går att lösa, och sådana som är påstådda (tex havsbaserad vindkraft). Det finns intressen som vill "skapa" målkonflikter i samhället, och ett stort mått av både desinformation (dvs att medvetet ge felaktig information) och misinformation (dvs att folk inte förstår). Viktigt att klargöra det!

Vi behöver också bli bättre på att ta fram bra beslutsunderlag – de är ofta dåliga idag. Ofta tittar man inte heller på sidonyttor. Exempel kring dödligheten pga pandemin vs dubbdäck där dubbdäcken leder till partiklar som ger mycket högre dödlighet, men det pratar man inte om. Denna skeva/ensidiga syn på saker skapar konflikter som egentligen inte finns, och här krävs bättre kunskapsunderlag/beslutsunderlag. Vi bör ägna vår energi åt rätt sak.

Dialog och medborgarmedverkan är viktiga och bra i samhällsprocesser – de har effekt, utvecklar kompetens, kunskapsfält som vuxit fram. Tyvärr kommer deras synpunkter dock ofta in för sent. Un-

der gynnsamma förutsättningar har medborgardialog bra effekt, men det ges inte alltid bra förutsättningar.

Frågan om vad som är konflikter är relevant att ställa – ofta är det intressekonflikter, men de behöver inte nödvändigtvis vara antagonistiska. Men bygger konflikterna på helt olika intressen, då går de inte alltid att lösa. Sedan finns det också ofta en generationsfråga: Hur ska vi hantera nästa generation i våra konflikter eller vid avvägningar? Vi kan inte diskontera naturkapital. Då blir det en moralisk fråga att hantera konflikter mellan vår välfärd och framtida välfärd. De beslut som är irreversibla är viktigast för vi kan inte göra om, till exempel nedhuggning av urskog.

Synergier – hur hittar vi dem?

I vissa fall kan man i målkonflikter hitta lösningar som tar till vara flera värden. Följande synergier lyftes av deltagarna utifrån deras perspektiv.

När det gäller beredskapsfrågan finns det flera konkreta och tydliga synergier: bevarande av öppna marker och en hållbar livsmedelsproduktion är avgörande för vår beredskap och gynnar samtidigt biologisk mångfald. Men vi måste veta vad vi gör, så en kartläggning av intressen och konflikter som uppstår är viktigt. Detta bör göras så att man också fångar skillnader på landskapsnivå, till exempel olika perspektiv i olika typer av landskap och på olika skalor (lokal, regional, nationell), samt skillnader som kan uppstå på lång respektive kort sikt. Här behövs både processkunskap och strukturer, en bra miljökommunikation och en dialog i ett landskapsperspektiv.

En frustration för forskare är att trots att man presenterar utmaningar och möjliga lösningar, och visar att det finns många nyttor med olika åtgärder, så händer ändå väldigt lite. Här är det viktigt att politiken får en bredare kunskap och ett systemperspektiv. Ofta vet forskare väldigt väl vilka problem vi måste lösa, vilka synergier som finns, men har svårt att nå hela vägen fram.

Det är väldigt tydligt att vissa konflikter är "destruktiva", när det står helt olika intressen mot varandra, medan man i andra situationer lyckas samarbeta bra. Att hitta riktiga synergier är dock fortsatt

svårt. För att lösa den knuten är det viktigt att man verkligen förstår varandras perspektiv. Om man i samtal kan hitta former för just det – öka förståelsen av varandras perspektiv – kan man ofta komma framåt!

Det finns också starka krafter som har ett intresse i att det uppstår konflikter. Då behöver forskarna klargöra vad problemet är, forskningen kan bidra till att förklara läget och hitta synergier. Processer med delaktighet kan ändå behövas för att berika beslutsunderlag med olika perspektiv. Där man lyckas bra är ofta processer och samverkan utanför (riksintresse-)systemet. T.ex. finns ofta bra (frivillig) samverkan i biosfärområden. Om staten lägger sig i allt blir det lättare att skapa konflikter och svårare att komma överens. Man behöver vara transparent. Som forskare har man uppgiften att rätta till felaktiga påståenden och kliva fram när felaktiga fakta sprids. Detta är extra viktigt när forskningsbaserad kunskap stämplas som lögn.

Det råder en onödig polarisering i många frågor, till exempel kommuniceras köttproduktion ofta svart eller vitt. Istället för att prata om produktionsmetoder och hur vi kan utveckla produktionen för att producera mindre (men bättre), gäller bland andra t.ex. köttproduktion, foderproduktion, avel. Vi diskuterar ytterligheterna istället för att hålla oss till möjligheterna i mitten. Det var intressant att höra att liknande situationer uppstår i relation till energipolitiken. Likaså när det gäller skogsfrågan i gränslandet skog-åkermark, tex agroforestry. I Nya Zeeland har man gjort försök med samproduktion av vinproduktion och solceller, som inte bara fungerade bra utan även ledde till att vissa sjukdomar som ofta uppstår i vinproduktionen minskade! Det är häftigt att se att det kan bli så bra, men det måste finnas en vilja från alla involverade att hitta synergier. Det borde inte vara så svårt. Alla vill ju prata och hitta lösningar.

Visst har värderingsfrågor stor betydelse, men bristande kunskap hos dem som vill höras i debatten är också en viktig aspekt. Ibland behöver man tänka till lite. Att göra konsekvensanalyser av utbliven subvention är också intressant och viktigt. När det gäller skogen, så handlar konflikterna om biologisk mångfald, klimat, markkol men också ex-

empelvis rekreation, som är otroligt svårt att prisa i kronor.

Många av dessa frågor handlar i slutändan om sunt förnuft. Om 1800-talet var arkitekternas århundrade, 1900-talets var ingenjörernas, så kan 2000-talet beskrivas som juristernas – det handlar så mycket om lagstiftning, vi vill inte göra fel i Sverige. Uppsala är en kommun som vill och vågar utmana och där man försöker hitta balans mellan styrning och dialoger. Man försöker hitta synergier och underlätta att komma vidare, t.ex. ”Gödselkartan” – men samtidigt är man inte rädd för att också utmana lagstiftningen så att den kan utvecklas så att den kan hjälpa/stödja omställningen. Solceller på åkermark är ett exempel på detta där kommunen är remissinstans men har ej rådighet. Viktigt att fundera på hur man kan hantera utmaningarna för att komma ifrån stuprören.

När det gäller vindkraftsetablering sköts processen av bolagen men kommunen har vetorätt. Men för markägarna finns det inga liknande processer, utan det är marknaden som styr. Även vid miljökonsekvensbeskrivningar (MKB) finns stor brist på myndighetsnärvaro. Allt detta leder till att mer och mer privata intressen kommer in på landsbygden. Vi behöver bättre former för dessa processer, men det måste komma från forskningen!

Miljöorganisationer stämplas ofta som aktivister som är emot skogsbruk trots att de ofta vill ha brukad skog. Däremot ska skyddsvärd skog skyddas och för det krävs kunskap och politisk vilja. Skogsstyrelsen har försvagats mycket, vilket leder till en sorts laglöshet: man följer inte lagen och till och med uppmuntras av vissa politiker att inte göra det. När det gäller naturen i skogen, så man gynnar status quo i Sverige. Det finns en känsla av maktlöshet från både skogsägare och ”skogsskyddare”, ingen är nöjd med skogsutredningarna. För att verkligen åstadkomma något, är den politiska viljan viktigt: styrmedel, mer anslag, mm.

Det är också viktigt att titta och tänka på hur forskningen levererar sin kunskap. Ett exempel är ett ”white paper” om pollinatörer, där man presenterade ett scenario där alla pollinatörer försvinner och vad det skulle kosta. Detta är ett helt orimligt resonemang, för det kommer aldrig att hända. Det

vi bör göra är istället att utvärdera realistiska alternativ och rimliga situationer, annars skapar vi en annan sorts misinformation.

Evidensituationen: Om vi ska uppfinna och/eller presentera lösningar, då krävs folk som är experter och förstår systemen i grunden. I en utvärdering av växtföljder i jordbruket gjordes en systematisk review och man hittade 16.000 relevanta artiklar. Dock var bara två av de artiklarna relevanta ur ett svenskt perspektiv. Det går med andra ord inte att använda allt som gjorts i världen i Sverige och för svenska förhållanden, utan vi behöver också satsa på grundforskning, annars kommer vi inte kunna använda tillämpad forskning.

Vad är kärnfrågan i att vi sitter och diskuterar detta just nu? Har med urbanisering och befolkningsökning att göra. Vi vill ha mer, bygga mer, producera mer el, livsmedel, mer effektiv – varför?

Världsekonomi bygger på befolkningsökning, men den typen av forskning som handlar om det har resulterat i väldigt otrevlig och invandringsrelaterad forskning. Ekonomisk tillväxt däremot bygger inte bara på befolkningsökning. Det blir en knasig diskussion om vi låter det handlar om enbart det, och resultatet riskerar bli stöd till Afrika (och inte åtgärder här i Sverige).

Det handlar också om vad vi äter, hur vi äter, och hur vi producerar – så vi borde jobba mer med omvärderingar. Se över vad vi värderar, vad som är viktigt i livet, hur vi hittar hållbara sätt att leva, vad är ett gott liv? Hur vi som belastar klotet mycket kan minska belastningen.

Den stora konflikten inom oss handlar kanske om att vi befinner oss i en annan sårbarhet än vad vi varit i tidigare. Det kräver att vi måste anpassa oss snabbare.

Miljömålsrådet är tillsatt av regeringen och består av generaldirektörerna för 19 nationella myndigheter. Bakgrunden är att myndigheterna ska gå före och hitta myndighetsgemensamma lösningar på de stora problemen. Angående målkonflikter, t.ex. solceller på jordbruksmark. Jordbruksverket har ansvar för jordbruksmarken, men Energimyndigheten har ansvar/kompetens för energi. En aktuell utmaning är: Är Alunskiffer viktig eller inte? Är det viktigare att bryta alunskiffer där det finns

stora förekomster på produktiv jordbruksmark eller att producera livsmedel? I sådana fall är det svårt att hitta både kompetenser på samma myndighet. Vi försöker göra bra avvägningar, men i många frågor finns inte kompetensen samlad på samma ställe. Och det finns ingen ovanför heller som kan göra den avvägningen.

Avslutning – skarpa medskick om vad som behöver göras

De flesta konflikter handlar om att det som den enskilde beslutsfattaren väljer att göra, inte är bäst för hela samhället. Fanns det ingen skillnad där, vore det inget problem. Vi behöver lagstifta för att hjälpa till här, regler som gör så att även privata val blir det som blir bäst för hela samhället. Värdet av framtida tjänster (ekosystemtjänster) vet vi inget om idag. Vi måste då se till att vi forskare hjälper till att utforma sådana regler som leder till samhällslyckliga val: Det ska vara enkelt att göra rätt!

Tekniska ingenjörskunskaper etc. nämns ofta. Men relationella saker behöver vi bli bättre på! Och att förstå olika intressen i samtal!

För att det ska vara lätt att göra rätt är det viktigt att det finns ekonomiska incitament för att göra rätt. Lagstiftningen är dock superviktigt för situationer där det andra inte går att få till.

Myndigheter är Sveriges ryggrad. Avvägningar inom myndigheterna görs ibland till politik, fast det inte syns som politik. Många beslut som fattas berör företag etc., så frågan är: Å vems vägnar fattas beslut? Transparens är en viktig förutsättning!

Vägar framåt

- Hantering av stuprören: Det arbetas fortfarande väldigt mycket i stuprör, inte minst på myndigheterna – vilket gör det svårt att samla all relevant kompetens och angripa utmaningar i ett helhetsperspektiv.
- Rikta diskussionen, både inom expertmyndigheter och inom akademi
- Behövs ny lagstiftning?
- Kunskapsproduktion och användning av kunskap: Hur ser vi till att rätt kunskap finns på rätt plats?
- Behovet att utveckla olika former och processer för att mötas, samverka och ta beslut

K5. PÅ VÄG TILL EN GRÖN AKADEMI: HUR KAN FORSKNINGSFINANSIERING ANVÄNDAS POSITIVT I OMSTÄLLNINGEN?

Medarrangör: Sveriges unga akademi

Forskningssektorn har historiskt spelat en central roll i att visa vägen mot hållbara lösningar inom en rad områden. Men hittills har blicken sällan riktats inåt: hur hållbara är våra forskningsaktiviteter? Vilka förändringar krävs för att den gröna omställningen ska nå in i akademien själv? Många lärosäten har ambitiösa hållbarhetsplaner, men de verkar oftast inte nå hela vägen ut i forskningsvardagen.

I det här rundabordssamtalet var fokus istället på den roll som forskningsfinansiering – offentlig och privat – kan spela i framtiden i omställningen till en hållbar forskningssektor. Krav på att överväga hållbarhetsaspekter i ansökningar om forskningsmedel ställs i allt fler europeiska länder. Hur skulle en svensk modell kunna se ut, så att forskningsmedel kan användas som ett aktivt verktyg i den gröna omställningen?

Frågeställningar

- Hur kan offentliga och privata finansiärer tillsammans driva omställningen framåt?
- Vilka positiva incitamentsstrukturer kan katalysera engagemang hos forskare?
- Hur ser erfarenheter och goda exempel från andra länder ut, där hållbarhetsaspekter integrerats i forskningsfinansiering?

Kort sammanfattning

De medverkande var oense om vem som bär ansvaret när det gäller den gröna omställningen inom akademien. Vissa hävdar att det är den individuella forskarens ansvar att själv följa sina egna värderingar och att det inte bör styras av högre makter. Andra hävdar att det är lärosätet som bär ansvaret för sina forskare, och andra tycker att det borde finnas hållbarhetskrav från forskningsfinansiären och/eller att det borde regleras ovanifrån. Problem uppstår när statliga forskningsfinansiärer ställer krav på lärosäten, eftersom en myndighet ej bör styra en annan—privata finansiärer har en speciell roll som aktörer utanför det statliga systemet.

Det var också en diskussion om någon förändring sker om det är fritt för forskaren själv att styra, och om det blir orättvist att ansvaret hamnar där. Tankar om att akademien bör föregå med gott exempel i samhället och att unga forskare bör visa vägen inom akademien lyftes. Nedan följer ett referat av diskussionen.

Diskussion

Många inom akademien känner att det finns en växande skepsis ute i samhället, mot vetenskapen och mot klimatförändringar. Forskarsamhället har här en viktig roll att spela. Forskare är duktiga på forskning men ej så duktiga på att visa vägar framåt vilket kan förvärra problemet långsiktigt. Forskarsamhället har möjlighet att lyfta dessa frågor ännu mer genom att forma och skapa normer inom akademien som kan spridas utanför akademien.

Forskare har hög status i samhället och är beroende av forskningsfinansieringen. Unga akademiker känner en växande oro över den akademiska friheten, demokratin och den ökade byråkratin. Öppen vetenskap är viktigt. Vad gäller forskningsfinansieringen så är ansvaret i grunden att finansiera forskning men inte styra specifika forskningsidéer. Fri forskning är avgörande för att lösa samhällsproblemen. Finansiärer är bra på förvaltning och forskaren är bra på forskning. Det är dock skillnad mellan offentliga och privata finansiärer.

Hållbarhet är självklart och akademien är fantastisk. Det finns inte någon annan institution som har samma kompetens och engagemang som lärosätena. Nämner en rapport som kollar på utsläpp inom den akademiska sfären, och klagar på att t.ex. VR inte har någon styrning gentemot att uppehålla hållbar praxis inom akademien. "Vi lever som vi lär."

Frågan om lärosätenas interna hållbarhetsarbete borde ligga på lärosätena och staten och inte hos den individuella forskaren. Lärosäten har olika behov av t.ex. resor och transport. Universitet i norr har större behov av resor och universitet med stora naturvetenskapliga projekt har större behov av utsläpp på. Om forskningsfinansiärerna hade samma krav på alla så skulle det bli orättvist.

Det saknas samverkan mellan den humanistiska och naturvetenskapliga forskningen. Kulturarbetare är till exempel bättre på att jobba med osäkerhet

jämfört med andra. Sverige ligger efter i utvecklingen bland annat med att involvera civilsamhället vilket är något som EU pushar för.

Det skulle behöva förtydligas vad en forskningsfinansiär egentligen är. Det är en oklar grupp som går över olika politiska nivåer och olika aktörer är inblandade.

Sverige har en unik situation med så många olika finansiärer. Det finns ett antal stora stiftelser, många privata stiftelser (varav vissa gigantiska) och alla har olika roller. Dessa olika myndigheter och organisationer är väldigt olika. Det är viktigt att värna denna mångfald inom forskningsfinansieringen och den svenska modellen därför är bra.

För Formas är hållbarhetsfrågor centrala för verksamheten och man har en bred ansats med hållbarhetsanslaget. Det är väldigt omdiskuterat om finansiärer bör främja hållbarhetsmålen eller ej. Formas har valt att uppmuntra den som söker medel att reflektera över hållbarhetsmålen utifrån deras egen situation och forskning. Tanken är att skicka en signal men inte styra forskningen utifrån specifika hållbarhetskrav. Det är viktigt att finansiärerna kan visa flexibilitet. Från Formas så söker man det anslag man behöver och de vill uppmuntra forskare att reflektera över sin klimatpåverkan. Myndigheter ska ha miljöpolicy och den ska utvärderas regelbundet. Alla statliga myndigheter har detta ansvar. Formas har en informell grupp tillägnad att uppmuntra hållbara val som tågresor. Science Europe som är en organisation som samlar finansiärer och olika organisationer under EU:s råd om innovation. De har en arbetsgrupp som berör grön digital omställning, där bland annat forskningsfinansieringens roll i den gröna omställningen diskuteras och de har gjort lite enkäter och rapporter. I en rapport om klimatåtgärder från forskningsfinansiärer hade bara en finansiär begärt information om koldioxidutsläpp. Det är en stor byråkratisk uppgift, och det är oklart vad finansiären ska göra med den informationen. Sådana krav måste vara kontextberoende eftersom olika forskningsfält har olika krav.

Det bör inte ligga på finansiärerna att ställa hållbarhetskrav utan ansvaret bör ligga på lärosätena, och de bör inte begränsa vad som finansieras. Man tittar inte på budgetar på den nivå att t.ex. tåg vs.

flygbiljett spelar någon roll. Det finns en uppfattning hos forskare att de har större chans att få finansiering om det tar tåg istället för flyg men finansiärer tittar inte på budgetar på den detaljnivån.

Formas gör en helhetsvärdering där budgeten är en del. Smådelar av budgeten har ingen särskild vikt i beslutet.

Även om lärosätena har stor roll så är det för enkelt att putta över hela ansvaret på dem. Forskningsfinansiärer sitter i en maktposition och lärosätena kan bara agera inom den ram de har från finansiärerna och statsbidrag, och där värderas kostnadseffektivitet över hållbarhet och miljöinitiativ. Den enskilda forskaren kanske inte kan anställa en doktorand och samtidigt finansiera hållbar teknologi i själva forskningen. Detta blir ett dilemma även om forskarna har ett eget ansvar vad gäller utsläpp.

Finansiärerna är främst myndigheter, och det är de flesta lärosätena också. Det är därför en fråga om staten och staten. Trots detta är det svårt att få olika universitet att samarbeta. Konkurrensen ökar mellan forskare, och allt ska mätas, vilket begränsar forskaren. Jorden brinner och omställningen måste ske. Finansiärerna har ett specifikt ansvar för att göra forskningen mer hållbar.

Frågan är vad som händer i praktiken, och inte vad för policy som finns.

Finansiärer bör inte styra forskningen, det är en fråga om akademisk kultur. En krona från till exempel Vetenskapsrådet är värd mer än en krona från privata finansiärer inom den svenska akademiska världen. Statliga myndigheter har en enorm makt i den akademiska kulturen och är normerande. Det är elefanten i rummet att prata om statliga myndigheters makt i denna fråga.

Det har ändå skett en stor förändring de senaste 10 åren och att det undviker stora ohållbara rörelser. Ibland kan små steg (som en fritextruta i ansökningsformuläret) leda till stora förändringar.

Det är viktigt att komma ihåg att frågan om hållbarhet är större än resor och också handlar också om t.ex. upphandlingar och elanvändning.

Ansvarsfrågan är viktig. Alla universitet har policyer om hållbarhet och miljö, men de når ej ut i vardagspraktiken. Väldigt få känner till att det finns en resepolicy. Alla forskare håller med om vad

som bör göras, men att det blir svårt att applicera i sin egen forskning. Det blir en konkurrensfråga för en individuell forskare att göra hållbara val på bekostnad av något annat, och någon annan som gör mindre hållbara val kanske kommer längre i forskningen. Därför behövs en förändring på högre nivå så att hållbart agerande inte missgynnas.

I grunden handlar det om politiska prioriteringar. Politiken skickar uppdraget vidare från Regeringskansliet till t.ex. VR, Forte, Vinnova och regeringen tycker inte att myndigheter får styra andra myndigheter. Det blir därför knepigt att argumentera för att ansvaret bör ligga på finansiärerna givet hur det svenska politiska systemet är uppbyggt. För att få till storskalig förändring behövs lobbying eller politiskt engagemang.

Elefanten i rummet är AI. Pga AI-användning ger till och med att skriva forskningsansökningar upphov till miljöavtryck. Även detta är dock i slutändan en politisk fråga.

Det handlar också om ledarskap, identitet, status och makt. Unga forskare kan ta på sig ansvar, agera och visa vägen. Likaså bör lärosätena gå före och leda med gott exempel i hållbarhetsfrågorna. Exempel finns redan som SDSN – ett nätverk som har en plattform för lärosätenas för att möta FN:s hållbarhetsmål.

Även stora forskningsinfrastrukturer kan visa vägen. CERN är ett exempel med många finansiärer inblandade från olika länder, men som även jobbar med stora miljöfrågor. De jobbar hårt med att rapportera miljöpåverkan, men att själva forskningen kan vara svår att ändra på. Likaså ESS i Lund

har en stark hållbarhetsprofil och återanvänder t.ex. värme. Finansiärens roll i detta är viktig för att uppmuntra ansvarstagande och att man som stor aktör måste ligga i framkant och visa hur man bör agera.

QS-rankningarna i hållbarhet reflekterar inte alltid vad som sker i praktiken. Om lärosätena hade engagerat sig politiskt och talat för regeringen, så hade det haft en väldigt slagkraft. Sveriges unga akademi borde engagera sig i sådant.

Det är svårt att få människor att ta ansvar frivilligt. Statens styrmedel är till för att motverka det. Det är en sak att säga att folk bör tänka på något, men att detta inte verkar ha någon effekt på hur de faktiskt agerar. Finansiella styrmedel bidrar till förändring eftersom forskarna inte kan bedriva forskning utan finansiering. Det hade varit verkningsfullt om finansiärerna ställer krav på forskare, men ansvaret bör ligga på lärosätena. Det borde finnas press på lärosätena att ha legitima policys som efterföljs av deras forskare för att få finansiering.

Ett alternativ är att se det som ett ekosystem där lärosätena och finansiärer behöver gemensam styrning och dialog, snarare än att den ena bör styra den andra. Alla myndigheter har tolkningsutrymme över hållbarhetsmålen, och alla instruktioner som kommer från politikerna kan också tolkas fritt, vilket pekar på att statliga forskningsfinansiärer skulle kunna ha skarpare hållbarhetsmål än vad de tror att de har utrymme för. Det är också viktigt med ett helhetsperspektiv. Alla universitet bör bindas ihop och engagera sig med och för unga i samhället. Det krävs mod för att maxa mandatet och pusha politikerna.

LIVSMEDELSBEREDSKAP

L1. HÅLLBAR MAT OCH TRYGG LIVSMEDELSBEREDSKAP – MEN VEM TAR NOTAN?

Medarrangör: SLU Future Food

Hur skapar vi ett livsmedelssystem som både är hållbart i alla dimensioner och starkt nog att stå

emot kriser? Och framför allt – vem tar kostnaden för den nödvändiga omställningen? Det här rundabordssamtalet handlade om vem som är ansvarig och vem som ska betala omställningen av livsmedelssystemet. Samtalet fokuserade på behovet av en genomgripande omställning av livsmedelssystemet

för att uppnå ekonomisk, ekologisk och social hållbarhet, samtidigt som systemets robusthet och resiliens måste stärkas för att höja livsmedelsberedskapen. En central fråga i diskussionen var hur dessa omställningar ska finansieras.

Frågeställningar

- Varför behövs en omställning av livsmedelssystemet? Hur hållbar är matproduktionen i Sverige? Vilka risker finns med att inte jobba för en mer hållbar och samtidigt robust matproduktion?
- Går hållbarhet & beredskap hand i hand? Motverkar eller stärker omställningen till ett robust livsmedelssystem omställningar inom andra områden?
- Vem bär ansvaret för att förändringen kan och ska ske? Var ska vi börja omställningen – med produktionen, konsumtionen eller allt samtidigt? Ska politiska styrmedel införas?
- Vem ska finansiera omställningen? Ska matproducenter, konsumenter, omfördelningar eller skattehöjningar finansiera omställningen till ett hållbart och bärkraftigt livsmedelssystem?

Varför behövs en omställning av livsmedelssystemet?

Det behövs ett större fokus på biologisk mångfald. Man hör ofta att svensk produktion är bra, men det stämmer inte. Varje land brukar tycka att sitt eget jordbruk är bäst. Även om vi använder mindre antibiotika så ligger vi rätt lika andra länder när det gäller besprutning.

I Sverige har produktionen specialiserats kraftigt, t.ex. ökad produktion och export av höstvet, trots minskad odlingsareal. Sverige har fått ett mer ensidigt jordbruk, både till växter och djur. Vi har sett en intensifiering i syd och nedläggning i nord med linjära odlingssystem som kräver mycket energi och kurativt växtskydd, dvs. aktiv hjälp för att minska förluster, av till exempel skadedjur. Mångfald ger flertalet olika fördelar: ökad resurseffektivitet, pollinering, markorganismer, att näringen i jorden ökar och att rovinsekter minskar. Vi bör alltså samarbeta med den biologiska mångfalden istället för att arbeta emot den.

För att lyckas med detta behöver vi många olika lösningar och personer med många olika bakgrunder och kunskaper. Kunskap är väldigt viktigt för omställningen.

Givet alla fördelar, varför sker inga förändringar?

Borde inte detta då leda till en högre lönsamhet hos företagen?

Lantbrukarna har ett begränsat manövreringsutrymme. Om man vill ha fler grödor måste man ha frön som kan transporteras till sig, och sedan även någon som vill äta det som odlas. Det kräver både marknadsföring och ändrade konsumentbeteenden.

Något som också är viktigt är infrastrukturen för att kunna odla specifika grödor. Det krävs dessutom ny kunskap kring att odla nya grödor varför rådgivning krävs. Det har skett sådana omställningar i Sverige förut, men det har krävt stora investeringar.

Går beredskap och hållbarhet hand i hand?

Resiliens handlar om robusthet och anpassningsbarhet. Det kräver diversifiering samt betydande omorganisation. Resiliensbegreppet är inte endast robusthet, utan innefattar fler koncept. Det behövs också forskning som undersöker vad som är förbättrad beredskap och hållbarhet och vad det är som överlappar i dessa två cirklar. En sådan sak är produktionsmetoder av externa insatsvaror, t.ex. bränsle, och gödningsmedel. Detta är extra tydligt nu i samband med krigen i Iran och Ukraina. Men det handlar inte bara om produktion utan även om konsumtion. Vi behöver lägga fler grödor som baljväxter på tallriken som kan produceras i Sverige.

Vilken funktion i systemet ska vi titta på?

Vad mäter vi resiliens i?

Det är svårt att mäta resiliens och veta vilken skala man ska mäta det i. Det behövs olika mått för en liten gård jämfört med nationell nivå. Sen kan även olika varukedjor se olika ut t.ex. mejeriprodukter jämfört med spannmålsprodukter.

Förr fanns väldigt lite extern support, vilket betydde att folk svalt ihjäl när det gick dåligt i Sverige. Så att alltid producera allt lokalt kan ha sina nackdelar. Frågan hur vi mäter resiliens och vilka system ska mäta detta är ett viktigt medskick.

Vem bär ansvaret för att förändringen kan och ska ske?

Produktion av livsmedel är fördelat efter de rådheter som finns. Även ansvaret är fördelat. Producenterna har ett ansvar, och de tar redan ett stort ansvar både när det gäller primärproduktion och förädlingsled. Det kräver stora investeringar och en riskvillighet. Bönder behöver ta risker och acceptera att inte få betalt för vissa odlingsområden vissa år. Vi behöver ett robusthetssystem som gör att bönder kan experimentera och ta risker. Det finns inte idag med dagens små marginaler, utan det behövs implementeras ett system för det. Dessa system kan inte skapas i kris.

Konsumenterna har en viss roll, men man kan inte förlita sig helt på dem. Konsumenterna har inte allt ansvar eftersom de varken har tålmod eller väsentlighetsansvar. Det är därför inte rätt att lägga bördan på dem, och det ska inte heller finansieras rakt av genom matkassen. Delvis, men det kräver även mer pengar.

Politiken ska skapa rimliga spelregler och inte skälla på företag som går med vinst. Läkemedelsindustrin ska ha 30 procent vinst för en produkt, annars anses den inte vara bra nog. Man måste ta det i steg, annars blir det revolution och det är inte bra.

Det är ett nollsummespel. Har man inga nyttor kan man inte ta en kostnad.

Man måste fördela dessa på ett bra och solidriskigt sätt.

Ansvaret är delat för omställningen. Hållbarhet, beredskap och hälsa går hand i hand, vilket är bra, tänk om så ej var fallet. Men varför sker då inte mer?

Incitamenten gör att vi äter fel sorts mat. Krafterna styr åt fel håll. Folk vill göra skillnad, men det motverkas både av reklam, butiksexponering samt en övertro på att information och konsumentmakten ska göra jobbet själv. Politiken måste helt enkelt steppa upp. De är ju nu inte heller närvarande idag.

Exempelvis matskatteväxling. Man ska inte subventionera godis.

Hur hälsosamt vi äter ser olika ut i olika samhällsgrupper där de socialt utsatta grupperna har det svårare.

Industrin tar ett stort ansvar här. Det första man ser är ett torg av frukt och grönt, inte chips. Och chips är dessutom dyrare.

Jo men godis och läsk och chips fyller hela väggar fortfarande. Det bör vara lättare att vara matmart. Exempelvis genom matmarginalväxling. Grönsaker är något man tjänar mycket pengar på idag. En del av pengarna kommer att behöva komma från skatter. Strukturella omställningar har försökts med förut till exempel fler olika djur på enskilda gårdar men det kräver enorma resurser för att driva igenom. Om det inte ska vara genom matkassen exakt hur ska det då finansieras? För att kunna hålla de priser som finns på frukt och grönt så måste kostnaderna hämtas in någon annanstans, t.ex. chips och godis.

Man måste fundera på konsumentens vilja att äta frukt och grönt. Yoghurt har socker, och när det blev en viktig fråga så minskade de sockerhalten till noll och då slutade folk att köpa, så de fick återinföra sockret och sedan sänka nivån mycket långsamt. Om chips slutade säljas så hade det varit en märkbar förändring.

Konsumenter kan manipuleras, och reklam ser till att just manipulera så att speciellt barn och unga ska köpa onyttigheter och inte frukt och grönt.

Majoriteten av reklam är via internationella system över internet. Mycket reklam kommer från Arla i Sverige online, och det är ganska bra produkter, relativt sett.

Det finns även många icke livsmedelsföretag och organisationer som säljer livsmedel, t.ex. träningsklubbar som säljer skräpmat. De som inte har livsmedel som huvudsaklig verksamhet, vilket ansvar tar de? Cirka 20–30 procent av matförsäljningen kommer från sådana grupper som inte är dagligvaruhandel.

Finns t.ex. bondens marknader. Fångas de upp?

Ja de fångas upp relativt bra. Allt ska ju vara säkert, och det går ganska bra. Speciellt i Europa har det stora fokuset på mat länge varit säkerhet vilket gör att det blir svårare för nya aktörer att ta sig runt. Numera tänker inte ens folk att man kan bli sjuka av mat. Och det borde inte ändras heller.

Myndigheter som jobbar med kontroll behöver bli bättre på att kommunicera och hjälpa små producenter så att de vet var de ska vända sig. Här finns förbättringspotential.

Livsmedelssystemet i Europa är extremt subven-

tionerat. Det är extremt trögt att ändra, men det går. Man betalar väldigt mycket av matkassen genom skattemedel. Dock gäller det att dessa pengar går till rätt saker. Stöd kan gå till andra saker såklart, men kräver en trög reform. Sen kan vi inte bara tvinga konsumenterna att göra allt. Men vi får inte heller skrika på företag som höjer priser för annars kan inte företag verka. Speciellt i Sverige så tittar folk väldigt noggrant på hela kedjan och ser om någon gör lite för mycket vinst. Det sker många förändringsprocesser, men det tar en stund för dem att synas. Det behöver ske sekventiellt.

Men vi producerar väl en del ekologiskt, t.ex. äpplen?

Nja inte så mycket. Sen vill folk ha bananer, inte äpplen. Trots att Sverige producerar ekologiska äpplen.

Mycket pengar går till livsmedel från statskassan. Folk klagar på migration, men det är ganska lite i jämförelse. Jordbrukspolitik är inte en kioskvältare i Sverige direkt. Politiker och jordbrukare bryr sig mycket, men inte konsumenter i Sverige trots att vi betalar mycket. I Frankrike diskuterar konsumenter jordbruk hela tiden.

Vem ska finansiera omställningen?

Även om Sverige inte är bäst på allt så är vi ändå ganska bra på klimatutsläpp och antibiotika. Vi bör flytta hem en del produktion, det är alltid bra att ha vid kris. Tillväxt går att ha ändå trots förändrade konsumtionsmönster. Vi har sett det hittills.

För att klara den gröna omställningen så behöver vi förändring och det ger ökad biologisk mångfald, fler jobb och att vi kan använda fler, för tillfället obrukade arealer till nya matområden.

Vi kan göra det på ett hyfsat hållbart sätt att öka köttproduktion gentemot många andra europeiska länder, t.ex. Danmark. I rapporten såg vi att det kostar ca 90 miljarder att ställa om alla gårdar och det kostar ca 10 miljarder i löpande kostnader för mer hållbart jordbruk. Senaste 20 årens så har vinsten från hela sektorn legat på ca (10 eller 20) miljarder.

Om man tittar på gårdsnivå så finns exempel på lösningar. Men många av åtgärderna har inte bidrag från staten. Många åtgärder är inte lönsamma för enskilda gårdar.

Det finns inget utrymme att höja priser känner bönder. Befolkningen klagar redan på de höga matpriserna. Konsumenter behöver också betala mer av omställningen. Om man tittar på priserna så får bonden cirka 3 procent av priset av en brödlimpa, och butiken får 85 procent. Miljöförändringarna hade gett cirka 1 procent ökning på matkassepriset för just en brödlimpa, så det är ganska små prisökningar i jämförelse.

Det tar ett tag att ställa om. Man ser inte riktigt effekten när man endast tittar ett år framåt. För t.ex. artblandade grödor som foder är det lönsamt på kort sikt.

Det finns också möjlighet att kommuner bygger anläggningar och bönder ger råvaror för t.ex. biogas.

Om man tittar på det långsiktigt så ser man att både produktivitet och lönsamhet ökar på lång sikt trots att den minskar på kort sikt. Men många bönder har inte tid och råd att göra dessa långsiktiga förändringar. Det behöver finnas fler system för att skapa förändring för lantbrukarna.

Ekologisk produktion ökar i alla länder förutom Sverige. Ofta har andra länder fler kampanjer för ekologiskt. Det finns system för att trycka på för ekologiskt. Men man kan se till att dessa system används oftare.

Alla säger att man vill, men alla gör det inte fullt ut ändå. Man försöker få bort det glappet, men behöver arbetas på.

EU håller på att uppdatera nya frödirektiv. Just nu finns det väldigt hårda regler kring just vilka fröer man får ha själv.

Politiker är ganska medvetna, men det är ett sånt godis för politiker att hålla matpriser låga för annars blir befolkningen arga. Vi har ändå mindre prisökningar jämfört med våra grannländer, men ändå säger politiker gång på gång hur hemska det att matpriserna ökar. 13,4 procent av disponibla inkomst går till mat, vilket är långt under våra grannländer. Dock har många inte råd att betala mer än så heller.

Ca 13 procent av alla butiker går back, och dessa är ofta på landsbygden. Dessa kommer behöva stänga igen, och det är dåligt för resiliens. Det finns ett kommunalt ansvar att få ut mat till befolkningen. Precis som el, vatten, barnomsorg m.m. Länken mellan det lokala och det nationella är inte löst.

Det finns ett livsmedelslager i Helsingborg som täcker hela södra Sverige upp till Värmland, men varje kommun är själva ansvariga för att nyttja det.

L2. CIRKULÄR FÖRSÖRJNINGSBEREDSKAP FÖR EN RESILIENT LIVSMEDELSSEKTOR

Medarrangör: Myndigheten för civilt försvar samt Forskningsutskottet, KSLA

Sverige står inför ökade sårbarheter i livsmedelsförsörjningen, där globala störningar, klimatpåverkan och säkerhetspolitiska risker kräver nya angreppssätt. Cirkulär försörjningsberedskap erbjuder en modell där resurseffektivitet, lokala värdekedjor och innovativa omställningar stärker både beredskap och hållbarhet. Hur kan cirkulära materialflöden stärka Sveriges livsmedelsberedskap i en tid av växande säkerhets- och klimatrelaterade risker?

I det här rundabordssamtalet samlades myndigheter, forskare och näringsliv för att utforska vägar mot mer resilienta och hållbara livsmedelssystem. I samtalet diskuterades hur offentlig sektor, näringsliv och forskning kan samverka för att utveckla cirkulära lösningar som ökar självförsörjning, skapar flexibilitet i kris och driver långsiktig innovationskraft inom livsmedelssektorn.

Frageställningar

- Hur kan kommuner, regioner och näringsliv bygga gemensamma strukturer för cirkulär försörjningsberedskap i livsmedelskedjan?
- Vilka restflöden inom livsmedelssektorn har störst potential att nyttiggöras i en cirkulär värdekedja?
- Hur skapar vi kapacitet att ställa om från linjära till mer cirkulära och lokalt förankrade livsmedelssystem?
- Vilka praktiska exempel visar hur cirkulär försörjningsberedskap redan bidrar till ökad robusthet?
- Hur kan forskning bidra till att identifiera hinder, innovationsmöjligheter och systemeffekter i omställningen mot cirkulära livsmedelsflöden?

Diskussion

Vi behöver samverka brett över hela livsmedelskedjan men också mellan olika aktörer. Viktigt att vi tillsammans tar oss an komplexa frågor. En utmaning är att det behövs än fler strategiska satsningar och samordning kring dessa, men också kopplat till infrastruktur och anläggningar där vi kan testa idéer, som t.ex. apparathallar. Vi borde också titta mer på samordning kring EU-relaterade frågor eftersom det finns mycket som vi inte kan påverka nationellt utan att ha med det internationella perspektivet.

Jag är själv lantbrukare och producerar 100 ton hö om året. Men det är svårt att vara höproducent när de globala försörjningskedjorna är så rasande effektiva att vi varken kan, eller vill, vara utan dem. Ett exempel är när min dotter köpte hö producerat i Österrike till sin kanin från Dollarstore för 20 kr förpackningen. Det är svårt att konkurrera med.

Det är svårt att få de lokala flödena att konkurrera med supereffektiva globala flöden – hur hanterar vi balansen mellan dessa perspektiv?

Offentliga måltider är en typ av infrastruktur. Vi har verksamhet i hela landet där vi möter många sårbara grupper och har redan flera beredskapsuppdrag. Hur närmar vi oss ett beredskapsfokus ännu mer?

Det finns en flaskhals i mittsegmentet. Vi har stora grossistavtal i den offentliga måltiden.

Vi måste tänka återtag (exempel projektet Återtag, Rättviks kommun), småproducenter. Vi behöver kunskap från alla.

”Morotskakan kan försörja fler”. Börja titta på vad vi har. Det lilla gårdsmejeriet och andra producenter. Tillsammans blir vi starka och bidrar från flera olika horisonter.

Vi ser stora möjligheter framåt, men också en växande mängd utmaningar som kräver att vi höjer tempot och stärker vår gemensamma förmåga. Försörjningsflöden som inte fungerar är inte längre hypotetiska scenarier – vi ser konkreta störningar, och frågan är inte om de kommer utan när. Därför behöver vi en tydlig målbild: att kunna upprätthålla flödena till, från och inom landet, även under pressade förhållanden. I akuta lägen måste vi dessutom kunna prioritera de mest kritiska flödena.

Små och medelstora företag är avgörande för vår

försörjning och måste involveras tydligare. Vi behöver förstå deras behov och samtidigt bli bättre på att kartlägga vilka resurser och restströmmar som redan finns och kan användas smartare. Det handlar också om mental omställning – vi är ovana vid störningar och behöver bygga både praktisk och mental beredskap.

Samverkan, tillit och övning blir centralt. Vi behöver innovativa arbetssätt där hållbarhet och beredskap integreras, och där lokala och regionala nätverk snabbt kan aktiveras när kriser uppstår.

För att stärka vår försörjningsberedskap behöver vi minska beroendet av diesel och mineralgödsel. Stora satsningar görs på biogasproduktion, men vi måste också ta vara på restprodukterna. Rötresten kan bli en värdefull resurs om vi hittar smarta lösningar för att hantera och transportera resterna. Genom att minska vatteninnehållet i rötresterna blir transporterna effektivare. Samtidigt saknas idag en tydlig plan för hur överskottet av rötresten ska tas om hand och användas.

Gällande investeringsstöd till kommuner, och företag så kan man koppla på hållbarhetsfrågan i beredskapsdelen i innovationsstödet.

Det är viktigt att vara aktiva även innan den ultimata krisen kommer – det är nu får vi prova – vi måste våga testa. Återbruk av byggmaterial i Gävle är ett bra exempel.

Vi pratar om att bygga något på lång sikt. Och vi utgår från att de globala kedjorna funkade. Vi tittar på en sak i taget. Det är en utmaning att få det att gå ihop. Beredskap betraktas ofta som något kortsiktigt, men det är konstigt eftersom det är allt annat än en här-och-nu-fråga.

Vi får inte alltid göra saker enligt rättsstaten. Men vem definierar undantagen? När behöver lagen ändras? Jämför med pandemin. Det problematiska är att göra något innan krisen utbryter och som ändrar förutsättningarna. Kan vi skapa projekt som ”Nu testas vi för att vi måste testa”?

Många system finns av gammal hävd, men det betyder inte att de är bättre. Vi kan testa att odla saker, men om det inte finns en fortsättning på kedjan för att nå slutkonsument så är det problematiskt. Det finns många logiska flöden som skulle kunna vara hållbara, ekologiska och hyfsat ekonomiska,

men de kan inte konkurrera med andra globala flöden. Storskalighet är också värdefullt när man ska vara ekonomisk.

Vi behöver se kris som ett permanent och överlappande tillstånd snarare än en enskild händelse som snabbt går över. Det ställer nya krav på både strategi, innovation och modet att tänka annorlunda. Cirkulär livsmedelsberedskap blir därför avgörande när samhällskriser blir både långvariga och sammanflätade. Vi har stor kompetens inom olika områden och är vana att hantera kriser på detaljnivå, men systemen och erfarenheterna hålls ofta separata. Lärdomar från en kris, som svinpesten, används inte automatiskt i nästa. Därför behövs nya sätt att koppla ihop kunskap och arbetssätt. Krisinnovation handlar om att våga utveckla lösningar mitt under pågående kriser. Exempel (som återanvändning av plastpipetter) visar att radikal innovation är möjlig – och nödvändig – för att bygga ett mer cirkulärt och resilient system.

Vi behöver ”återta” sådant vi tidigare lämnat ifrån oss – kompetens, resurser och lokal handlingskraft. Genom hackatons och tvärdisciplinära arbetssätt samlas olika perspektiv för att hitta konkreta lösningar när befintliga system inte fungerar. Ett exempel är arbetet med Fabrication Laboratory, där medborgare får möjlighet att testa idéer och utveckla innovationer i praktiken. Erfarenheter från samarbeten med lantbruk i Ukraina visar hur lokala hubbar kan stärka regional motståndskraft genom att använda den kompetens som redan finns nationellt, men omsätta den lokalt.

En studie med 1 000 lantbrukare om hållbara affärsmodeller visade också något intressant: de mest hållbara lösningarna fanns inte i södra Sverige, utan i Norrland. Där har långa avstånd och begränsade resurser skapat ett mindset där man samarbetar lokalt och bygger lösningar med de resurser och människor som finns nära till hands.

Vi måste våga, lära och testa nya lösningar även mitt under en kris. I stället för ett linjärt tänkande behöver vi utveckla ett mer cirkulärt synsätt – ett ”supply circle” där resurser återanvänds och flöden kan anpassas vid störningar. En viktig fråga framåt är hur vi skapar växlingen mellan linjära och cirkulära system när kriser uppstår.

Cirkularitet bygger bland annat på insikten att vi har stora restströmmar som idag inte tas tillvara. Genom att återföra dessa resurser in i systemen kan vi skapa mer livsmedel utan att öka produktionen. Arbetet inom beredskapscentrumet PLENTY omfattar flera delar: att utveckla teknik för att återvinna råvaror innan de blir biogas, att kartlägga befintliga flöden hos stora producenter och att identifiera symbioser där en aktörs restflöde blir en annan aktörs resurs. Konsumenternas acceptans är också central – vad människor är villiga att äta och hur hälsoaspekter påverkar valet. För att få fart på utvecklingen krävs dessutom ett starkt innovations-ekosystem med rätt policyer, affärsmodeller och samverkan mellan aktörer. En viktig del i detta är arbetet med kommunal livsmedelsberedskap.

Vi behöver också diskutera hur vi ska arbeta mer tillsammans med våra nordiska grannländer. En annan viktig sak är också att om vi ska få till en

cirkularitet inom livsmedel så måste vi också hitta sätt att förhindra en cirkularitet av smittämnen.

I livsmedelsstrategin 2.0 finns inget om fisk. Hur förvaltar vi världens bästa blåa resurs? ”Fisk och försvar”.

”Tema tång” – en hub i Falkenberg. Vilka restprodukter har vi i Halland? Kan vi hämta hem dem? Vi försöker samla detta i ett ”bibliotek” (en container) för att synliggöra restströmmarna.

Vad händer om vi använder annan terminologi? ”Livsmedelsväven” istället för ”livsmedelskedjan” eller ”cirkulära system”?

Allt får betydelse för totalförsvaret. Hela värdekedjan är intressant att tänka på, men också att tänka nytt och tänka innovativt. Vi lägger räls medan vi åker. Viktigt att vara en bra ”mäklarfunktion” – vem kan vad, och vilka restströmmar finns i de olika länen?

SOCIAL RESILIENS

S1. IDEELLT ENGAGEMANG SOM MOTSTÅNDSKRAFT

Medarrangör: NOD Sverige

Den höga nivån av ideellt engagemang lyfts ofta fram som en unik styrka i det svenska samhället. Inte minst när det gäller motståndskraft i en kris eller ett krig kan föreningar och andra organisationer som samlar ideellt engagerade utgöra en resurs. Forskning visar att det ideella engagemanget är ojämnt fördelat i befolkningen, och att ett stort engagemang ofta hänger ihop med en rad andra faktorer, som hög utbildning och ekonomisk stabilitet. Det ideella engagemanget är dessutom under förändring, både när det gäller hur och varför människor engagerar sig. Under runda-bordssamtalet diskuterades hur möjligheterna ser ut för det civila samhället att bidra till den civila beredskapen.

Frågeställningar

- Hur kan civilsamhällesorganisationer användas som kanaler uppåt – från medborgare till beslutsfattare – i tider av kris eller krig?
- Vilken betydelse har skillnader i ideellt engagemang (vem som engagerar sig, hur och varför) för det civila samhällets roll i den civila beredskapen?
- Vilka politiska initiativ skulle kunna stärka ideellt engagemang som en källa till motståndskraft i kris eller krig?

Dessa poänger betonades av de forskare som deltog i samtalet

I Ukraina talar man om civilsamhället som den ”tredje försvarsmakten”. I Sverige finns det många civilsamhällesorganisationer som gör saker inom beredskapsområdet, men det viktiga är att civilsamhället fortsätter vara just civilsamhälle!

Ideellt engagemang är bredare än civilsamhället. Det är mänskligt att samlas för att lösa gemensamma problem. Det finns historiska exempel på när man i Sverige genomfört olika insatser, utanför det offentliga och det organiserade civilsamhällets försorg, för att stärka och bidra till beredskapen i samhället, tex. 1912-års "pansarbåtsinsamling" och 1940-talets försvarslån som staten ställde ut som obligationer. Ransoneringen under andra världskriget var ett annat exempel som tydliggjorde tanken på totalförsvar eftersom hela befolkningen inkluderades i en gemensam sak, precis så som tanken med ett totalförsvar är uppbyggt. Ser människor ett problem, i synnerhet om det offentliga misslyckas med att hitta en lösning på det, så kommer medborgarna identifiera både behov och lösning på problemet.

Man varken kan eller bör förlita sig på ideella krafter och civilsamhället i en kris. Det finns ingen "reservarmé" som det ibland framställs som, en källa av uteslagna resurser och engagemang. Det är lätt att glömma att i en kris eller i krig kommer dessa personer inte finnas att tillgå på samma sätt som under normala förhållanden. Många kommer få ställa om sin verksamhet eftersom flera ledare och andra kommer få andra uppgifter i en kris. I dagens samhälle finns inte heller den "reservarbetskraft" i form av kvinnor att tillgå som förr i tiden. Det viktiga är att civilsamhället ställer om men fortsätter göra det man gjorde innan, dock i anpassad form.

Centralt är att förstå det lokala civilsamhället, även informella rörelser och nätverk, de är idag osynliga i samhällsdiskursen kopplat till beredskapsfrågan. Det offentliga har ett ansvar att synliggöra, förstå och lära känna detta lokala engagemang för att få en bättre och mer nyanserad information.

Studier visar att det ideella engagemanget är högt och stabilt över tid. En orsak till detta kan vara att de strukturer som upprätthåller civilsamhället främjar och inlemmar människor i ett engagemang. En viktig aspekt av engagemang är att det socialiserar in medborgarna i att samarbeta och bygger tillit till andra människor och institutioner.

En grund för beredskap är ett robust samhälle där så många som möjligt har det så bra som möjligt. Men det finns sårbarheter, tex. vad gäller kommunikation. Språk och tillgång till information är

svåra för vissa grupper vilket leder till ett glapp i kunskap om hur de ska agera i en kris. Nätverk är en annan viktig faktor och där ser tillgången olika ut bland män och kvinnor, där kvinnor i medelåldern har bredare nätverk och därmed även bättre tillgång till stöd i en kris. Det är ingen slump att man satsar på att nå just medelålders kvinnor när man vill nå brett med en kampanj.

Stora, etablerade organisationer behöver ta ansvar för att inkludera det mindre inte så etablerade, icke-traditionella civilsamhället. T.ex. stötta etablerade lokala mötesplatser, och de (mindre) organisationer som redan är etablerade ffa inom svårnådda grupper – skapa allianser och arbeta tillsammans i stället för att ta över verksamhet eller starta upp nytt.

Dessa poänger betonades av de civilsamhällesorganisationer som deltog i samtalet

Folkbildningens roll i relation till beredskapsfrågan är att människor övar på att göra något tillsammans. Frågan om beredskap ställer frågan om relationen mellan stat och civilsamhälle på sin spets: vad kan staten säga till/kräva av civilsamhället och vad betyder det för civilsamhällets självständighet. Motståndskraft kommer från individen, folkbildningen väcker individens tanke om "vad kan jag göra i en kris"?

Det krävs en politisk vilja för att kunna göra mer, viljan och engagemanget kopplat till beredskap inom till exempel friluftsrörelsen har växt fram organiskt, underifrån. Vi vill bli accepterade och erkända som en del i arbetet med att skapa förutsättningar för människor att klara en kris. Med acceptans menar vi att bli lyssnade på som en relevant aktör.

Trossamfunden driver verksamheter som utgör och värnar samhällets grundläggande värderingar, som tex. själavård, speciellt i en kris. I dagsläget tar det offentliga kontakt med trossamfunden som en sista utväg för att få kontakt och nå svårnådda grupper, det måste bli ändring på det – trossamfunden måste inkluderas tidigare, som en naturlig del av det offentligas kontakter med olika organisationer. Det måste ske löpande, även när det inte är en kris, då bygger man förtroende och tillit, något som be-

hövs när en kris väl slår till. Ett sådant arbetssätt stärker även idén om att vara tillsammans, en del av ett gemensamt samhälle.

Under bl.a. flyktingkrisen 2015 såg vi en våg av frivillighet. Det fanns ett oerhört stort engagemang, kommunerna blev överbelastade av människor som ville hjälpa till och hänvisade då till Volontärbyrån. De kan och ska dock inte ersätta det offentliga. Vid kriser syns det ökade engagemanget och civilsamhällets betydelse. Det skapar, samhörighet, tillit och gemenskap. Man måste satsa på civilsamhällets infrastruktur, en struktur för att omhänderta engagemang.

Studieförbunden har drabbats av nedskärningar under den senaste mandatperioden. Vi har genomfört undersökningar som visade hur och vad effekten är av nedskärningarna. 85 procent av kostnaden för studieförbunden är infrastrukturen: lokaler, personal, osv. Minskade anslag leder till drastiskt försämrad infrastruktur landet runt, vilket i sin tur leder till minskat ideellt arbete. Slutsatsen är att man måste vara villig att betala för infrastruktur om man vill få ideellt arbete, ideellt arbete kostar, men på ett annat plan.

Vi har strukturer för att omhänderta spontanengagemang, vi arbetar för att nå nya individer och grupper. Men för att det ska funka krävs infrastruktur, att det finns en förening, en ordförande osv. Svårt att veta hur detta funkar i en kris. Vi behöver dimensionera för att klara verksamhet i en kris.

Vi har idag mer verksamhet tack vare anställda och ideella krafter. Församlingen visar intresse till samarbete med det offentliga, men ofta har det offentliga redan satt agendan, utan att involvera oss. Vi är en mötesplats där det går att diskutera svåra frågor, en samlingsplats som skapar möjligheter för idéer och människor att mötas, skapar grunden för tillit. Men vet inte vad och hur vi ska göra i en kris, det finns inte resurser till det idag. Både tillits- och kunskapsbrist. Svårt med löpande samarbete i vardagen, och då ännu svårare i en kris.

Dessa poänger betonades av de myndigheter och kommuner som deltog i samtalet

Omvärldsläget har bidragit till att göra allvar av idéer och tankar kring samverkan med civilsamhället

som funnits redan tidigare. Myndigheten har erfarenhet av att arbeta nära de frivilliga försvarsorganisationerna (FFO). MSB införde under 2023 ett civilsamhällesråd med 10 nationella civilsamhällesorganisationer som nu utökats till 11. Rådet skapar ett strukturerat samarbete med civilsamhället inför kriser och kompletteras med ett civilsamhällesforum av bredare karaktär. Myndigheten stärker även civilsamhället genom projektmedel. Myndigheten har idag ett mer organiserat samarbete och även fokus på det bredare civilsamhället.

Relationen mellan kommunerna och regioner och trossamfunden ser olika ut. Pandemin var en ögonöppnare för det offentliga för trossamfunden som pålitliga informationsbärare som når ut inte minst tack vare språkkompetens. Det finns en utveckling mot mer samverkan, samtidigt finns en beröringsskräck. I samhället finns en stark tilltro till det offentliga, men i en kris behövs livstolkande miljöer. Här finns en konflikt kring vilka som får stöd. Många trossamfund bedriver holistisk verksamhet där religion ingår även om det är till exempel fotboll som är själva verksamheten, detta skapar friktion i relation till det offentliga som gärna vill separera det ena (religiösa inslag) från det andra (fotboll).

Trossamfunden har en vana av att möta människor i kris och socialt utsatta – erfarenheter finns, och man vill ofta göra mer. MUCF kan som myndighet stötta i det arbetet men också vara en källa till trovärdig information, att se trossamfunden från det offentliga, att de är en viktig del av samhället. MUCF har samverkansmodeller som stärker kunskapen i hur det offentliga kan samtala med trossamfunden.

Införandet av en Krisstödsorganisation i Malmö kom på initiativ från civilsamhället. Offentliga förvaltningar och civilsamhället sågs och samverkade ute i samhället vid olika händelser och insatser. Det ledde till samtal om vem gör vad vilket ledde till en mer formaliserad samverkan. I vissa områden kan civilsamhället agera förtroendebärare för det offentligas närvaro. Beredskapsgrupper, inkluderar många aktörer, offentliga och civilsamhälle. De möter unga, arbetar tillsammans hela tiden, inte bara i kris, vilket innebär ett trovärdigt och hållbart

möte med medborgare. Detta sker inte bara i en kris, löpande informationsdelning, vilket innebär att det inte är komplicerat att få ut andra budskap till medborgarna.

Det finns en tillit till det offentliga som lösare av samhällsproblem i en kris, men det kommer krävas ett samarbete, ingen kris har det offentliga klarat själv. Kunskap om samarbete och kunskap om civilsamhället, att respektera varandras särart och beskriva roller, fortsätta göra det man gör, men samtidigt vara redo att kliva fram om behov finns, i en kris. Finansieringsfrågan är central, man måste vara redo att betala för civilsamhällesstrukturen även när det inte är en kris.

S2. HUR STÄRKER VI SOCIAL RESILIENS I BEFINTLIGA BOSTADSOMRÅDEN?

Medarrangör: SLU Urban Futures

Social hållbarhet är både ett centralt mål och en stor utmaning i arbetet med befintliga bostadsområden. Många områden präglas idag av sociala utmaningar såsom ensamhet, ohälsa, missbruk, segregation, social utsatthet och arbetslöshet samt en ökande andel äldre. Dessa utmaningar är ofta nära sammanflätade med den byggda miljöns utformning, tillgång till mötesplatser och möjligheter till delaktighet. Samtidigt pågår ett växande antal initiativ där kommuner, civilsamhället och fastighetsägare samarbetar i områdesutveckling. Genom platsbaserade insatser såsom sociala innovationer, trygghetsundersökningar och omgestaltning av gemensamma ytor och utveckling av lokala funktioner skapas nya förutsättningar för sociala relationer, trygghet och gemenskap.

Detta rundabordsamtal syftade till att gemensamt utforska hur social resiliens kan stärkas genom omvandling av den byggda miljön och långsiktigt samarbete mellan civilsamhället och olika medborgargrupper, fastighetsägare och kommuner.

Frågeställningar

- Vilka konkreta insatser i den byggda miljön kan kommuner, civilsamhälle och fastighetsägare prioritera för att stärka social resiliens i befintliga bostadsområden?

- Hur kan samverkansmodeller mellan kommun, civilsamhälle och fastighetsägare utformas för att möjliggöra långsiktighet, tydlig ansvarsfördelning och effektiv användning av resurser?
- Vilka finansieringsarrangemang stödjer gemensamt ansvarstagande och kontinuitet i områdesutveckling?

ANTECKNINGAR FRÅN SAMTALET

Del 1. Insatser

Vad kan göra skillnad för välbefinnande i befintliga områden?

Har gjort många studier som fokuserar på 60-70-talet, till exempel en från Uppsala. Fokus var på barns perspektiv men också hur vuxna boende upplever områdena.

Många av dagens bostadsmiljöer är så kallade välfärdslandskap. Dessa saknade ofta detaljrikedom när de kom till, men idag har de fått det. Skapade med människor i åtanke. Nu har de också fått till engagemang som gett kvaliteter, till exempel begränsad biltrafik, större ytor utan bilar, trädskugga osv. Så: vi har många kvaliteter, och det hinder som finns är till stor del antingen att man har förtätat för mycket och ogenomtänkt, men också en stor brist på drift; att man inte har en strategisk förvaltning utan att områdena får förfalla. En viktig problematik här är att man inte satsar på att ta hand om miljöerna på sätt som är genomtänkta. När man läser på om förtätning så är det ofta att det blir bra om man gör vissa saker på rätt sätt; ofta villkorat. Man ska inte förtäta för sakens skull, utan informerat och genomtänkt. Idag röjer man väldigt mycket vegetation som inte skulle behövas, och man har en förenklad bild av deltagande. Man involverar inte lokalbor i förtätningsprojekt, man jobbar inte aktivt med deltagande. Enligt studier upplever många att deras lokalområden förändras och att de inte kan påverka. Då menar vissa att dessa människor är bakåtsträvarer, men det stämmer inte. De upplever bara att saker och ting förändras på sätt de inte kan påverka eller har möjlighet att bli delaktiga i. De får inte påverka kvaliteter, typ vilken vegetation som

ska försvinna osv. Många vill ha en gräsyta där de kan samlas, men olika åldersgrupper vill också ha sina egna platser. Pensionärer vill ha platser där de känner sig som pensionärer, barn vill ha platser där de får känna sig som barn.

Människor med psykiska funktionshinder och de äldre segmenten av befolkningen, vilka är deras behov? Allmänt kan man säga att den byggda miljön bara ses som en bakgrund till vad som händer i människors liv. Man ser inte hur en byggd miljö skapar, försvårar, möjliggör, skapar förutsättningar för olika aktiviteter. Byggda miljöer påverkar allt och små åtgärder kan göra stor skillnad, huruvida det finns en bänk i en del av park eller inte, osv. Man skapar situationer och möten genom byggda miljöer, och ihop med det måste man tänka omsorg och hur man kan stödja möten. Det kan vara runt bostadshuset eller offentliga ytor.

Fastighetsägare har ansvar att skapa engagemang bland de som bor och vistas i området. Det är ett viktigt pedagogiskt uppdrag, att skapa den delaktigheten. De fysiska mötesplatserna får inte glömmas bort, viktigt att det finns ett utbud av platser som stödjer de här mötena mellan människor till exempel bibliotek, fritidsgårdar, medborgarhus mm. Sedan har vi sett i forskningen att olika atmosfärer och kvaliteter kommer ur byggda miljöer skapade för heterogena grupper. Det är viktigt att inte fastna i kategoritänkande; att inte bara tänka äldre, yngre, män, kvinnor. Äldre ska inte ha sina egna platser, utan platser ska vara äldrevänliga osv. Så: det är i stor utsträckning kategoritänkande som leder till problem. Det är viktigt inse att vi är olika, men vi är olika på hundra olika sätt; inte bara ålder, funktionshinder mm. Det är viktigt att förstå att plats och rum spelar roll.

I Uppsala arbetar man med olika områden från 60-talet där flera utmaningar känns igen. Där finns en så kallad framtidsverkstad som syftar till att skapa jämlika uppväxtvillkor och som befinner sig mitt i området, vid lekparken, parken, skolgården och andra offentliga platser. Verksamheten försöker jobba aktivt med att ta plats och bli en del av bostadsområdet; visa att verksamheten finns. Man ordnar familjefredag på skolgården, kaffe, barnaktiviteter och fika. Platsen och betydelsen av att använda de

fysiska platserna är avgörande för hur man arbetar.

I Värmdö finns pratbänkar; i samarbete med Värmdö bostäder finns ett initiativ där någon varje vecka sitter på en specifik bänk, det kan vara från en kyrka, ideell organisation osv, och så kan folk komma dit och prata med dem. Den här insatsen är kopplat till ofrivillig ensamhet.

I Fittja centrum har man tagit hjälp av unga tjejer som bor i Fittja för att bygga om centrumet, för att göra det tryggt utifrån deras perspektiv. Det är en konkret medborgardialog!

I Västra Götaland pratar man mycket om vikten av att finnas i lokalsamhället; att använda de lokala knutpunkterna för att möta olika behov, och att identifiera de övergripande behoven. Ensamhet till exempel, hur kan man motverka det? Biblioteken, hur kan man utforska vidare hur de kan hjälpa till? När man använder en plats för en aktivitet så förändrar man också synen på den. En gräsplätt som används kan plötsligt bli en plats som associeras med en viss aktivitet.

Äldre pekar enligt forskning både på behovet av att möta andra och att vilja ha den egna platsen. Mångfunktionalitet kan också delas upp, det kan vara en mosaik och stödja olika grupper och aktiviteter. Forskare har också gjort intervjuer med barn om hur de upplever det när deras förort förtätas. Det handlar om upplevelser av att ha platser, som sedan försvinner efter förtätningen. Barnens platser (t ex BMX-bana i skogsdungen) försvinner ofta av förtätning, vilket skapar dåliga förutsättningar för samspel och grannsamja.

Det finns också forskning på personer med autism, vad de behöver i boendemiljön för att klara sig i vardagen. Man kan till exempel skapa en promenadväg för dem, som är tydligt utmärkt, för att skapa något väldigt specialiserat och förutsägbart. Det här exemplet pekar på vikten av att förstå komplexiteten i olika gruppers behov.

Del 2. Samverkansmodeller

Erfarenheter från Danmark

Hur kan man vara mer inkluderande i en lokal fotbollsklubb? Fotbollsklubben har trettonhundra barn på väntelista, men bara två barn från det utsatta området Lundtoftegade, även om det bara

ligger tvåhundra meter från planen. Det som hänt är att medelklassen har tagit över fotbollsplanerna. Ett sätt att motverka det är att ordna träningar på de små enkla fotbollsplanerna ute i bostadsområden. Och det verkar ju fint, men det kommer också i konflikt med spontan, självorganiserad fotboll, som kan vara sju barn i olika åldrar och en hund som spelar. Och så kommer medelklassen in och övertar bollplanen och säger: Nu ska du vara åtta år precis för att vara med och spela. Det fungerar på många sätt bra, men det ger också spänningar. Så vi går i dialog om hur man kan lösa det. Och det är mycket viktigt att det är de boende som är med och bestämmer vad som sker. Vi använde ett helt år till att köra processer med samtal där sura gamla damer snackar med unga fotbollsskillar och med barnfamiljer och andra fotbollsspelare om hur stadsrummet ska användas.

Vi tillämpar ett grepp som vi kallar "att hålla såret öppet", vi låter konflikten pågå länge. Det tog alltså tid innan vi kunde börja bygga om och anpassa den lilla fotbollsplanen för organiserad träning. Vi höll rummet öppet tills människor i området blev eniga. Det blev till slut ett multifunktionellt stadsrum, men inte en multifunktionell fotbollsplan. Fotbollsplanen blev ganska liten, av konstgräs och avsedd för organiserad träning. Och runt omkring gjorde man istället i ordning så att mindre syskon och barnfamiljer kunde hålla till, och längre bort en zon med rosor och lugn och ro. Man lät alltså konflikten definiera rummet!

Det danska exemplet finansierades av privata stiftelser, men en väg kan vara en delad finansiering mellan fastighetsägare och andra aktörer som kommunen. Det blir mer flexibelt när många samarbetar, gör det möjligt att fånga upp olikheter eller möjligheter, att den här typen av samverkan blir som en verktyglåda med kontakter och kompetenser.

Exempel från Malmö: Började 2024 och finansierades av Vinnova (social innovation). Handlar om att få till fler stadsodlingar/odlingsplatser i Malmö. Odlingplatser blir mötesplatser och stärker grannkänsla och ger samverkan mellan olika aktörer. Det började som en pilot och visade att samverkan fungerade mellan fastighetsägaren, projektgruppen, ex-

pertis på hydroponisk odling, kulturell och design från designcenter mm. Viktigt att man känner och har scoutat en bra plats, sedan viktigt att man ger lokalborna agens och skapar tillit hos fastighetsägaren så att det skapas tillit. Viktigt också att skapa anknytning mellan platsen och de som bor i huset. Folk vill ofta lära sig mer, så folkbildningsaspekten är också viktig. Också viktigt att få till långsiktig förankring i projektet för fastighetsägaren.

Fastighetsägarens nya roll är att också vara samhällsutvecklare och brobyggare mellan människor och platser. Vill man att fastighetsägaren och andra aktörer kommer in och tycker till? Ja, det finns utmaningar kring finansiering och ledarskap, men vinster i kvaliteter och andra värden. Man odlar microgreens, sallad, pak choi, svamp som ostronskivling mm. Känslan är att det finns ett stort engagemang och en stor hunger för att få engagera sig, men det möts inte riktigt. Nu bygger man en ännu större förväntan på delaktighet genom att visa hur det kan gå till (genom piloten) så det blir en lärandeprocess i samskapande.

Lokaler är ofta en begränsande faktor. Det finns lokaler men det kan vara svårt att få tillstånd att använda dem. För det krävs samverkan med rätt aktörer men det kan också behövas förändringar i regelverk. I Danmark har just den här frågan varit en stor utmaning. I Köpenhamn finns tusentals kvadratmeter lokaler tomma i bostadsområden. De är avsedda för de boende, som samfällighetsrum och kan alltså bara brukas av de boende. De får inte hyras ut eller användas av någon utomstående. Det begränsar möjligheter till olika organiserade aktiviteter som är mer öppna, och lokalerna utnyttjas därför inte. Liknande exempel finns i Sverige där en ideell förening ville hyra en skollokal som stod tom, men det gick inte kommunen med på, så lokalen värms upp men används inte. På samma sätt kan lokaler stoppas för att de inte är helt handikappanpassade etc.

Flera aktörer i både Danmark och Sverige efterlyste flexibla regler när det gäller lokalanvändning. Andra varnade för tendensen att vilja använda lokaler till flera saker samtidigt, att centralisera funktioner. Biblioteket ska också vara medborgarhus etc. Kanske är det också problematiskt med så-

dan effektivisering? Det finns ju också problem när olika målgrupper stör varandra. Den här stordriften leder också till att variationen i området minskar. Tidigare planerade man in fler mindre lekplatser istället för en stor central vid den stora centrala förskolan. Lokalt engagemang leder också till naturlig variation genom att olika aktörer kommer fram och påverkar, man kommer ifrån fyrkantig likriktning. På samma sätt skapas nya stora bibliotek ofta på bekostnad av de små lokalbiblioteken. Att gå till bibblan och läsa tidningen regelbundet, och ha en lagom social kontakt är viktigt för många (särskilt äldre). Effektivitet och centralisering gör att mycket försvinner. Platsen omformar aktiviteterna som kan ske där. Bokbuss och bibliotek kan verka som samma sak, men det är de inte. Inte socialt. Ett positivt exempel som hålls fram är från Halmstad där man specifikt tog hänsyn till att många elever ville kunna komma dit och göra läxor så man byggde det nya biblioteket så det skulle fungera utifrån behoven.

En sammanfattning av diskussionen om lokaler och insatser skulle kunna vara att man behöver insatser med geografisk spridning men med demografisk specialisering.

En reflektion från privat sektor är att det nu finns större incitament att driva frågan om socialt hållbara bostadsområden när vi pratar om krisberedskap. Det är intressant att det är lättare att mobilisera krafterna från kommun, näringsliv och civilsamhälle samlat när det beskrivs i termer av beredskap.

S3. HUR VACCINERAR VI MOT DESINFORMATION?

Medarrangör: Myndigheten för psykologisk försvar (MPF)

Desinformation kan påverka människors uppfattningar, underminera tilltron till samhällsinstitutioner och försvåra evidensinformerat beslutsfattande – inte minst i tider av kris och osäkerhet. Under ett valår blir frågan särskilt aktuell, då spridning av vilseledande information också kan utgöra en risk för demokratiska processer. Vad gör människor mer eller mindre mottagliga för desinformation – och

hur kan vi stärka samhällets motståndskraft mot vilseledande budskap? I det här rundabordssamtalet diskuterades vad forskningen säger om mottaglighet för desinformation och vilka metoder som kan minska dess genomslag. Detta blandades med praktiska erfarenheter från deltagarna.

Frågeställningar

- Vilka faktorer påverkar mottagligheten för desinformation?
- Ser skydds- och riskfaktorerna för desinformation olika ut beroende på vilket ämne/område desinformationen handlar om?
- Går det att förebygga mottaglighet för desinformation, vilka är framgångsfaktorerna?
- Vad vet vi om effekterna av korrigering av information vid felaktiga uppfattningar?
- Vilken typ av instruktioner eller information kan förbättra människors förmåga att utvärdera faktauppgifterna i politiska argument?
- Vilken roll kan folkbildning spela i att förebygga desinformation?

Introduktion

Diskussionen inleddes med en fråga från moderatorn: Vad är den största risken/sårbarheten just nu med desinformation? Bland annat lyftes befolkningens egen efterfrågan på otillförlitlig information, sårbarheter inbyggda i hur människans kognition fungerar, mediaekologins uppbyggnad och AI, nedmonteringen av bildningssamhället och dess konsekvenser samt resursbrist för journalister.

DEL 1: VILKA FAKTORER PÅVERKAR MOTTAGLIGHETEN FÖR DESINFORMATION? (SÅRBARHETER OCH RISKER)

Sammanfattning: Den första delen av panelen följde introduktionens tema och fokuserade på sårbarheter och risker, och vilka faktorer som påverkar vem som är mer faktaresistent än andra. Samtalet inleddes med moderatorns fråga: *Vilka faktorer påverkar mottagligheten för desinformation?* Samtalsdeltagarna diskuterade bland annat kognition, demografisk statistik över sårbara samhällsgrupper. Ett genomgående tema var att deltagarna underströk vikten av

utbildning och övning för att stärka motståndskraften. Diskussionerna gled mellan denna fråga och introduktionsfrågan med ett bredare fokus på hoten och riskerna; bland annat AI och sociala mediers algoritmers inverkan på människor samt lagstiftning och techbolagens möjlighet, men ovilja, att stärka faktagranskning.

Därefter diskuterades många typer av samhällsliga, organisatoriska och individuella sårbarheter för desinformation av både pandedeltagarna och publiken.

Individens sårbarhet för desinformation kan illustreras som en pyramid där den kognitiva förmågan är högst upp (och därmed utgör en liten del), emotionella och känslomässiga faktorer i mellanskiktet, och värderingar (så som kultur eller trosuppfattning) som bas. Det är en mix av dessa tre faktorer som påverkar hur lätt man tar till sig av desinformation.

Både hjärna och hjärta spelar roll för mottaglighet för desinformation men analyser av desinformationskampanjer visar på att de oftare syftar till att träffa oss i hjärtat än hjärnan: att ge oss ett intryck, en känsla, av vad som pågår.

Forskning pekar på att äldre, välutbildade kvinnor är inte så lätt lurade medan yngre män som får mycket information från sociala medier är mer lätt lurade. Problematiken är dock snarare kopplad till socioekonomisk klass och utbildningsgrad än kön och ålder. Det är en attitydfråga, en fråga om individens inställning till samhället. Dogmatism är en stor förklaringsfaktor för vem som är mest benägen att tro på falsk eller vilseledande information.

Fråga: De som är mest benägna att falla för desinformation skapar en identitet om sig själva som "upplysta" medan alla andra är sheeple (personer som följer flocken okritiskt.) Hur ser ni på det här?

Svar/kommentarer:

- Minoritetsbefolkningar (i USA) är mer benägna att tro på desinformation på grund av tidigare erfarenheter av statens kommunikation och staten som helhet.
- Algoritmer och filterbubblor förstärker känslan av att man har rätt och skapar en identitet i motsättning.

- Ett experiment genomfördes där man testade huruvida, och hur väl, man kan korrigera felaktiga uppfattningar hos individer. Det positiva är att missinformationsgrundade meningsuppfattningar går att ändra och att effekten består över tid. Däremot mattas effekten likväl av. Ett annat experiment handlade om hur man bedömer argumentsfrågor. När experimentsdeltagarna till exempel blev påmind om huruvida personen är kompetent inom frågan så blir de bättre på att avgöra huruvida argumentet är logiskt. En slutsats från detta är att övning ger färdighet – personer behöver utsättas för sådana övningar regelbundet för att effektens styrka ska bibehållas över tid.

Fråga: Problemet med osynliggörande och censur, hur ser ni på det?

Svar/kommentarer:

- Vi måste skapa en gemensam verklighetsuppfattning inom samhället. Det finns en trend i valresultaten de senaste åren i Europa där unga män röstar mer åt höger, och unga kvinnor mer åt vänster. Sociala medieföretagens algoritmer vet om en användare är kvinna eller man, och anpassar innehåll utifrån detta; killarna får "kill-innehåll" och tjejerna "tjej-innehåll". På så sätt är vi i algoritmernas grepp. Följden blir även att många unga inte känner igen den verklighetsbild de får i medierna, och riskerar att inte tro på något.
- Man går inte ut med så starka ord som censur, utan istället börjar man med att förlöjliga journalistiken och påpeka akademins riktning – populism helt enkelt. Det är ännu mer obehagligt än att införa censur.
- AI underminerar ungdomars och även universitetsstudenters förmåga till kritiskt tänkande. AI är väldigt användbart och det går att utbilda om hur man förhåller sig sunt till det som verktyg.

Fråga: Ett stort problem som inte pratas om från politiskt håll är att du aldrig vet säkert vem avsändaren är på sociala medier. Man pratar inte tillräckligt om problematiken med att man inte helt säkert vet vem avsändaren är när man ser en video på en politiker, t.ex.

Svar/kommentarer:

- Myndigheten för Psykologiskt Försvar (MPF) observerar att hotaktörer (främmande makt) inte nödvändigtvis sprider desinformation för att övertyga oss om att det är sant. Istället sprider de så mycket skit som möjligt med målet att vi tillslut inte ska tro på någonting: en störtflod av lögnar som gör att man tillslut inte orkar bry sig, för man vet inte längre om något är sant.
- Det vi behöver göra är att medvetandegöra befolkningen om de tekniker som används online. Om man vid upprepade tillfällen övar människor att agera som hotaktören lär de sig att navigera i mötet med manipulativa tekniker. Men det är inte ett heltäckande vaccin; desinformation är kontextuell.
- Återkopplar till censur genom att prata om organisationers "Djävulsdeal" med META. Problematiskt med Mark Zuckerbergs Trump-vändning. Andra plattformar har valt att göra på olika sätt; X (Twitter) har släppt allt löst med minimal faktagranskning av inlägg, medan TikTok använder sig av "osynliga" faktagranskare vilket blir ett problem eftersom användare då inte får någon förklaring till varför vissa klipp tas bort.
- Man kan aldrig stoppa tekniken. Politiken springer efter och försöker ställa saker och ting till rätta, men det går aldrig att stoppa den tekniska utvecklingen. Vi måste anpassa oss genom att lära människor att hantera den nya tekniken, men detta tar lång tid från politikens sida. Det verkliga censurproblemet är självcensureringen som skapas: de som skriker högst får mest inflytande, och debattklimatet leder till självcensur av meningsskiljaktiga. Man orkar inte dela sin åsikt om man vet att man kommer mötas av en störtvåg med hat.

Fråga: Hur kan man bättre nå ut till personer med språkliga svårigheter i denna fråga?

Svar/kommentarer:

- En bra fråga då man ofta glömmer detta perspektiv i forskningen. Kunskapsläget inom ämnet behöver stärkas varpå ett forskningsprojekt på temat har initierats. Utifrån detta perspektiv påpekas även att allt med AI inte är dystopiskt, utan ger även stora möjligheter att tillgängliggöra information till fler.

Återkoppling: Det är viktigt att offentliga aktörer gör informationen lättillgänglig och enkel redan från början.

Svar/kommentarer:

- MPF är forskningsfinansiärer och vill gärna finansiera forskning på detta ämne! Framing effect: hur vi ramar in ett budskap påverkar hur vi fattar beslut. Detta är ett lätt sätt att påverka andra på ett väldigt subtilt sätt.
- Utbildning. Detta har Finland kommit långt med att utveckla. Lärare bör gå en utbildning i AI, vilket är möjligt genom små organisationer i Finland idag. Det ingår än så länge inte i den allmänna lärarutbildningen. Detta är något vi behöver göra eftersom ungdomar blir dummare om de saknar integritet i sin AI-användning.

Fråga: Även om det är svårt att lagstifta mot tekniken går det att lagstifta mot mediebolagen.

Svar/kommentarer:

- Digital Service Act (DSA) och annan europeisk lagstiftning finns redan – svenska aktörer måste våga tillämpa dessa juridiska ramverk.
- Det finns olika typer av framing. Till exempel kan politiker bli bättre på att lyfta frågor och problembilder, istället för att bara lyfta politiska skiljelinjer. Folk är lojala mot sin politiska uppfattning; det blir svårt att övertala dem om frågan är alltför politiserad.
- Den tekniska utvecklingen och internets intåg i vårt samhälle är inte bara teknisk utveckling, utan en helt ny epok, som ibland benämns som Gutenberg's parantes. Sjukdomsinsikt är början på lösningen.

DEL 2: LÖSNINGAR

Sammanfattning: Den andra delen av samtalet kretsade kring lösningar och vägen framåt. Hur vaccinerar vi samhället mot desinformation? Stort fokus lades på utbildning och skolan, men även att skapa samtalsforum. Följande lösningar presenterades:

- Vi kan inte agera som om vi lever under en Gutenbergs parentes – sjukdomsinsikten är en del av lösningen.
- Mediainnovation och EU Democracy Shield på nationell, svensk (och nordisk) nivå.
- Kunskapscentrum för informationsresiliens och informationsintegritet.
- Utbilda journalister och lärare.
- Utnyttja biblioteken som samtalsrum så att man inte blir kvar i filterbubblorna
- Göra det *sexigt* med bildning – använda influencers, ta fram spel, "gamification"
- Läroplanen ska ändras snart och det utgör ett ypperligt tillfälle att lägga in frågor om informationsresiliens och desinformation här.

Det nya samhället innebär att vi är ensamma med informationen vi konsumerar. Man scrollar på sin telefon och möts gång på gång av att världen kollapsat – igen. En bra lösning är att återinföra eller hitta nya forum där man kan samtala och föra dialog om nyheter, och få hjälp med att hantera oron. "Samtalet och dialogen är vaccinet"

Inom kommunal verksamhet är det svårt med kommunikation till allmänheten. Under stormen Johannes kommunicerade Ovanåker väldigt aktivt med allmänheten på ett transparent sätt om exakt vad kommunen gjorde. Målgruppen, alltså lokalsamhället, var jätteintresserade av att höra vilka åtgärder kommunen vidtog och strategin minskade (antagligen) ryktesspridningen på t.ex. sociala medier.

Det ungdomar ser på till exempel TikTok måste även kunna diskuteras i skolan. Fler faktagranskande journalister behövs, och deras arbete måste sedan även omsättas till produkter som kan användas i praktiken – till exempel material till skolorna.

Sedan är ett stort problem att uppmärksamheten till och intresset för desinformationsfrågor varierar över tid. Vid kriser och val ökar uppmärksamheten

drastiskt och däremellan försvinner intresset näst intill helt. Uppmärksamheten borde vara mer konstant från mediebolag, politiker och andra aktörer.

Vi behöver mediainnovation. All mediainnovation sker i USA. Vi behöver något bättre än det de producerar. Den lokala nivån är viktig.

Journalistutbildningar är bra, men utbildningarna behöver även erbjudas inom en större krets, till exempel lärare. Många myndigheter och andra aktörer gör samma saker idag. Det som skulle behövas är ett nationellt kunskapscenter där media, akademi, myndigheter och politiker kan lära sig av varandra och tillsammans (liknande Democracy Shield på EU-kommissionen).

En sak man kan testa i Sverige är positiv journalistik, vilket de jobbar med i Danmark. Även konceptet *critical ignoring* så att man vet vad man kan ignorera så att man istället kan lägga energi på annat.

Ämnesspecifik källkritik; de tekniker man behöver för att skydda sig mot desinformation skiljer sig åt mellan olika ämnen (t.ex. vaccin, antisemitism osv). Det handlar om att få grepp om vad som är sant och möjligt. Man skulle också kunna testa media- och informationskunnighetsprogram på storskalig nivå. Detta har inte provats ännu, däremot finns spel som syftar till att lära folk. Lärarutbildningen kan också utvecklas.

Det är ingen som kommer till biblioteket och säger att man idag känner sig lite lättlurad och frågar efter tips på hur man är källkritisk.

Angående Gutenberg-spåret: Böcker blev inte en allmän tillgång när tryckfrihetslagen infördes. Präster hade tolkningsföreträde, och många vanliga personer var analfabeter. Sedan kom tidningar: folk hade inte råd att köpa, men statistik visar att en tidning lästes av minst fem personer. Sedan blev tidningar mer allmänt tillgängliga. I ett hem där den ena föräldern var kommunist och den andra moderat köptes det två olika tidningar – och informationen diskuterades. Sådana diskussioner sker inte idag. Här skulle biblioteken kunna spela en stor roll!

Journalistiken är en knäckfråga i detta, som många varit inne på. Politiker och opinionsbildare har stort ansvar här. Det krävs att dessa aktörer inte spär på misstron till medier och kan skilja på ledarsidor och redaktionellt innehåll.

Det måste komma någon motkraft till det snabba informationssamhället.

Bildning måste bli coolt och sexigt igen. Kanske kan vi teama upp med influencers, satsa på gaming-produkter och spelifiering av ämnet, och lägga in mycket pengar i det hela.

Det finns exempel på hur Ryssland använder influencers för att påverka. Vi kan inte göra oss immuna, vi kan inte vaccinera oss, men vi kan stärka vårt psykologiska försvar. Utbildning är viktigt, och skolan är en helt avgörande aktör eftersom i princip alla går i skolan någon gång i sina liv. Utbildning befästs genom övning och träning; ”det är jätteviktigt att öva inför något som kanske aldrig händer, men det är för sent att öva när något redan hänt.” Utöver detta bör tilläggas ett positivt medskick från mötet med EU-kommissionens demokratisköld (Democracy Shield). I jämförelse med resten av EU, och kanske globalt, ligger vi mycket långt fram i dessa frågor.

Två möjliga alternativa sätt att lösa detta på. Alternativ 1: slå av internet. Alternativ 2: Om man inte önskar slå av internet måste man helt enkelt göra allt som diskuterats här, och jobba hårt för det. I det ingår att erkänna och förstå att vi aldrig kommer tillbaka dit vi var förut – nu har vi internet.

Politiken KOMMER inte ta ansvar; det finns alldeles för mycket att vinna på att inte skärpa sig. Dessutom: valkompasser förenklar så pass mycket att folk röstar på partier de egentligen inte håller med. Lösningen – journalister måste våga stå upp för det de gör, det de står för och deras roll mot oseriösa politiker och populism. En till sak som måste till är mötet med de som kanske inte kommer till biblioteken eller deltar i elevråden: vi måste träffa EPA-ungdomarna.

S4. KONSTEN, KULTUREN OCH BILDNINGENS ROLL FÖR ETT MOTSTÅNDSKRAFTIGT SAMHÄLLE Medarrangörer: Kultur i kris och krig – Campus Totalförsvaret, KRAFT samt Vitterhetsakademien

I propositionen Totalförsvaret 2025–2030 (Prop. 2024/25:34) lyfts ett fritt och livaktigt kulturliv som betydelsefullt vid krigsfara och krig. I det här run-

dabordssamtalet diskuterades den samtida kulturens, kulturlivets och bildningens betydelse i fred såväl som vid höjd beredskap – för kritiskt tänkande, social sammanhållning och människors förmåga att bearbeta svåra händelser.

Frågeställningar

- Vilken betydelse har konst, kultur och bildning för ett motståndskraftigt samhälle – och vilken roll får de vid kris och krig?
- Hur planerar man i fredstid för ett livaktigt och fritt kulturliv i händelse av höjd beredskap?
- Hur mycket bör politiken styra vid höjd beredskap eller krig? I vilken utsträckning kan eller bör den konstnärliga friheten begränsas?

Anteckningar från samtalet

Man behöver prata om kunskapsberedskap – universitet är en jätteviktig del av det offentliga. Att bibehålla det som en miljö, prata sakfrågor och träna studenter i samtal. Där har humanistisk forskning och bildning en viktig roll.

Måste skyddas och värnas i kris och krig. Ett exempel är Ukraina där humanioralektioner kan fortsätta, oberoende av lokal.

Kunskapsberedskap – vi vet inte vad för kunskap vi behöver i framtiden. Bred forskning är därför viktigt. Gäller även små och "onyttiga" ämnen.

Givet kunskapsutvecklingen vi ser med AI och regeringar som stänger ner forskning finns det risk att forskning kommer ägas av privata företag. Vi ska äga den kunskap vi producerar!

På vilket sätt är humaniora bra för det samtalet?

I humaniora diskuterar vi oavbrutet politiskt känsliga ämnen. Studenter måste lära sig debattera med andra på ett förnuftigt sätt med goda argument och respekt från andra. I klassrummet där man abstraherar från politiken, är en miljö som lär dem debattera demokratiskt.

Gjorde en studie om försvarsvilja kopplat till konst och kultur. Behövs mer forskning, men vad ser vi för typer av konst som spelar roll i kris.

Ukraina är ett existentiellt krig som påverkar hur konsten uttrycks, används mm. Vi behöver ana-

lysera hur det används i Sverige. Konsten används för att rama in vad Ukraina och ukrainare är. För att skilja sig från Ryssland och ryssar.

Konsten berättar berättelsen om kriget. Den har även en roll för propaganda, men också för att motverka propaganda.

Vi övar oss på samtal vi förhoppningsvis aldrig behöver ha. Vi har verkat och jag har själv arbetat i konfliktländer. Vi jobbar till och med i Ukraina nu. Brutala krig i Libanon, Bosnien, Ukraina. Kulturen är ett sätt att processa de fruktansvärda brott vi utsätter andra för och har utsatts för. I will never speak about the war again – om Bosnien.

Det är en solidaritetshandling att jobba i Ukraina.

Konstens betydelse handlar också om vikten av att dokumentera på sätt som journalistiken inte kan. Konsten är mer subjektiv. Det kommer att påverka hur vi ser på dessa saker över tid.

Ukrainas bidrag till arkitekturbiennalen hette before the future – här är vi.

Det finns en spänning i hur nära humaniora är kulturen. Det ena är vetenskapligt och det andra praktik. Det kulturen kan bidra med är språk. Propaganda är bild- och videobaserat nuförtiden. Hur får det här mig att känna, tänka agera?

Har vi inte ett språk för vårt inre är vi svagare för desinformation.

De gestaltande formerna är viktiga men vi ser dem inte för vi pratar om text. Förståelse, förståelse för andra människor. Att läsa romaner, leva sig in. Konsten kan hållbarhetsambivalens.

Göteborgs universitet gav kurser till syriska flyktingar. De skulle läsa idéhistoria trots att de var ingenjörer. De ville plugga vidare och diskutera demokratiska grundprinciper, för det var därför de lämnat landet. Det betydde massor för dem att diskutera antik demokrati och annat.

För oss handlar det inte bara om vad det i en vid bemärkelse är att vara människa, utan att leva i ett demokratiskt samhälle, rättsstat, mm. Det är en arena för demokratisk praktik.

Bildning för beredskap

Demokratin – det är viktigare nu än någonsin – och de tre hörnstenarna: fri konst och kultur, fri journalistik, fri forskning.

Erfarenheter från Bosnien: Under kriget var fokus även för en kulturarbetare på att klara sin vardag. Hur ska jag överleva mm. Fokus var inte på konsten. I efterhand kan man som konstnär ångra det. Kriget i Bosnien var ett kollektivt trauma. Kulturen har enorm betydelse för att som kollektiv reflektera och bearbeta det. Folk har gått till föreställningar i källare, utan annonser. En betydelse för överlevnad. Att få vara en människa och uttrycka sig fritt. Konsten har inte varit riktad mot en agresor eller diktatur, bara ett sätt att behålla grunden: Vad det är att vara en människa? Att skapa gemensamma referensramar.

Vår perception, varseblivning, måste fungera. Vi vet mycket om hur hjärnan fungerar. Hur den stimuleras i en krissituation. Vi ser i vår musikforskning idag att vi stimulerar sinnena på ett bra förberedande sätt för att vi får träning i kognitiv flexibilitet. Det vi ser i tvillingdatastudier, är att den musicerande hjärnan har vissa strukturella fördelar. Tillgång till den inre biografen. Se någon i sin föreställningsvärld. Bra för att träna individen i improvisation och fantasi, är ett sätt att förbereda på kris. Vi vill känna oss trygga för att perception ska fungera. Annars kollapsar systemet. Att säga en sak och försöka tro att riktlinjer ska bli hur vi hanterar kris, så är det inte. Vi springer till våra familjer och nära. Vill lyfta känslorhjärnan. Vi handlar på sätt vi inte förstår varför, förrän långt senare. Behöver använda musik, drama, konst, rollspel.

Hoppar tillbaka till propaganda. Vi är här för att vi vill bygga ett motståndskraftigt samhälle, när eller om krig och kris kommer. Jag vill ge en vinkel som inte tas upp så ofta: relationen mellan fri konst och demokrati från ena sidan, från andra sidan: kritiskt tänkande och kunskapsbyggande insatser som gör oss motståndskraftiga. De friheter vi försvarar öppnar upp för underkrafter som gör sin bild i vårt undermedvetna. När jag flög hit skickade en kollega en intervju med direktören för Hermitage. Ska läsa lite citat vad gäller kultur och hur man använder kultur som vapen "vår kulturella export är viktigare än import. Våra utställningar utomlands är en offensiv, en speciell operation om man så vill. Vilket många inte gillar, men vi är på --- och ingen får hindra. Med våran överlägsenhet behöver vi inte

ge några tillkännagivanden. Ingen bilateralism här. Kom ihåg att utställningar i Paris betyder den ryska flaggan över Boulognerskogen."

Jag blir ofta inbjuden till dessa grejer, sällan ser jag programdirektörer, chefer. Det vi kallar finkultur i Sverige, ligger utanför samhället, är något fristående. Efterlyser en medveten kunskapshöjande insatser, om kulturen som vapen. Som Ryssland ser det.

Hur har Ukraina kunnat möta dessa inspel?

Vi har kollat på hur man lyfter fram det egna, det ukrainska. Bra på att lyfta likheter mot det land man vänder sig till. Mot Sverige talar man om Abba. Knyta an till någon europeisk kulturtradition. Kriget i Ukraina handlar om hela Europas säkerhet. En viktig sak man kan se tydligt i det här handlar också om att utbilda och förklara. Det här är konstnärer som är ukrainska, det här är ukrainsk konst.

Apropå propaganda: som svensk utbildad medelklass är jag ödmjuk för flera av de erfarenheter som redovisas här. Jag har tills nyss känt mig ganska trygg i min uppfattning att totalitära stater inte förstår konst. Saknar humor och ironi. Vi värnar dessa uttryck. Och så kom de här filmerna som är AI-animerade, som föreställer legogubbar, som gjorts av Iran. Jag får inte ihop det. Hur hänger det ihop?

Om det finns någon som har knäckt koden, så är det just totalitära regimer och extremister. Jag minns sångerna som var till för att hylla Tito. Det är så djupt, sådana starka verktyg som används. Diktaturer är bra på att använda konst och kultur för sitt syfte. Vi måste vara medvetna om vilken styrka samtidskonst tillför samhället. Det är kanske först i kris det kommer fram. Mer riktade insatser behövs för det.

Lika lite som något annat mänskligt uttryck är konst av naturen god. Det är ett redskap. Vad kan kulturen förbereda oss för. Vi ska inte bara exponeras passivt för kultur. Ju mer jag tränar på att förstå det jag ser och upplever – jag får en känsla av den här upplevelsen, men jag förstår också vad tanken var att jag skulle få för känslor.

Humaniora behandlar ständigt känsliga ämnen. Även i fredstid är det samtalet hotat. Det finns ett

narrativ att universiteten ockuperas av grupper som har en agenda. (PK osv) Vad gör man för att se till att samtalet får förbli fritt? Även utan kris och krig.

Det gör man genom att ge utrymmen och fortsätta de goda samtalen.

Samhällsekonomiskt argument

Vi pratar ofta om att vara redo för kris och krig med infrastruktur. Om vi om 30 år står här och det inte blev krig, då var det bortkastat. Satsningar på samtalet och konst kommer aldrig vara bortkastat.

I Sverige har vi folkbildningstraditionen. Alla ska kunna få kunskap. Vi stänger inte in kunskap i universitet utan det ges i kvällskurser mm.

Finns en direkt kontinuitet med folkbildning och universitet – det bör främjas.

För 30 år sedan tänkte vi till, vad är folkbildning. Vad kan man göra med folkbildning. Tre personer kan bilda en juridisk person som vill något i samhället. Vi har support från samhället att vi ska göra så också. Men det börjar naggas i kanterna. Nu tycker vi inte längre om uppkäftiga människor när de behövs som bäst. Vi bygger samhällen underifrån. Fantastiskt att använda konsten och att bygga dessa värden. Folkbildning och konst rimmar väldigt bra. För mig är det bra att se alla som konstnärer. Vad vill konstnären? Vad vill det här konstnärskapet. Vi ska satsa på bredd, inte bara spets. Det ska bli bra konst och vi ska främja bra konst, men ofta blir det bra från oväntade miljöer, inte bara på konsthögskolor.

Om konst och kultur ska ha en roll, hur skapar vi förutsättningar för det? Hur planerar man i fredstid för livaktigt och fritt kulturliv i händelse av höjd beredskap?

Campus totalförsvar är en ny organisation. Det vi kan se är ett stort intresse från många organisationer, från breda grupper. Många av våra studenter och medarbetare har egna erfarenheter av kris och krig. I bästa fall förbereder konsthögskolorna studenterna på den osäkerhet som kommer efter examen. Det finns inga som väntar på att anställa en.

Vi är väldigt beroende av våra lokaler och verkstäder. Det var en stor drill med covid och det tog några månader före studenter och personal landade i den nya verkligheten. Att gå från det praktiska till

att bara prata var en negativ erfarenhet. Om det blir krig behöver vi flytta platser så att vi möts.

Har frågat många institutioner: Hur gör ni?

Hur planerar ni inför kris?

Vi är alla överens om att kultur är superviktigt för vår överlevnad. Jag har märkt att kulturinstitutioner inte förbereder sig. Vad gör ni om strömmen går? Det vet vi inte.

Jag tror att man är lite institutionaliserad. Man är van att bedriva sin verksamhet med stort stöd under lång tid. Man känner sin vikt, men man lever i en bubbla. Vi pratar nästan alltid om institutioner. Men vi vet att den mesta konsten publiceras utanför dessa. Rap är den största musiken. Jag är skolad klassiskt. Vi är dåliga på att ta in civilsamhället. Konsten kommer fortsätta men institutionerna kommer lagga.

Många av våra utbildningsinstitutioner har dålig ekonomi. Det är ett samtal som alltid handlar om överlevnad. Om det fanns ett överskott hade vi kunnat fundera på kris och krig, men har inte pengar till det.

Vilka i rummet har beredskapspalner?

Det är några stycken. Flera svarar att de inte har tydliga direktiv trots att statliga verksamheter har skyldighet att ha en beredskapsplan. Även privata bör fundera. Finns det en USP i att hålla öppet i kris?

Hur många kulturinstitutioner har verkat i krigsdrabbade områden?

Jag tycker inte om att prata krig. Jag kom hit för att fly krig, El Salvador. Låt oss förbereda oss, men låt oss inte lura oss.

Dåligt med resurser, men det hindrar en inte. Man kan göra enkla förberedelser ganska enkelt. Fungera webbaserat?

Tråkigt att prata kris och krig, men vi behöver göra det. Det är långt borta, men Ukraina var inte heller förberedda på det.

Stor risk i att flytta över beslutandemakt till regeringen. Vi har inte lagfäst yttrandefrihet som i Norge. Med respekt för att våra resurser är begränsade. Den ekonomiska resursfördelningen är väldigt liten. Viktigt att hitta utrymmet för kris och krig

för att konstnärlig frihet ska kunna realiseras. Även krisberedskap är ett sätt att hindra konstnärlig verksamhet från att verka.

Konstnärlig verksamhet är inte starkare än någon annan. När vi ser ökande tendens till själv-censur och självstyrning, då är det inte rätten till yttrandefrihet som kränks, men värdet att yttrandefrihet minskar. Självförverkligande, rätten att tycka och tänka vad vi vill. Politiskt: vad vill vi skydda för samhälle?

Kunskapsproduktion är ett jätteviktigt redskap för att skapa resiliens. Men det allra viktigaste är demokrati. Även jämlikhet, ju fler röster som hörs, desto mer stärks demokratin. Den här normen om yttrandefrihet har blivit omsatt i principen av armlängds avstånd. Under andra världskriget blev konst och kultur ett vapen.

Vilka olika mål har politiken för kulturpolitiken?

Yttrandefrihet är ett av dem. Längre bak: främja nationell enhet.

När vi pratar om kulturpolitik tänker vi ofta på välfärdspolitik. Kultur ska ingå i det som alla har rätt att tillgå.

Vi vill förändra samhället med konst och kultur i social bemärkelse.

Främja samhällsutvecklingen. Sätt att instrumentalisera konsten.

Instrumentalisering är svårt för politik att undvika. Man använder något som ett redskap för att uppnå ett visst mål.

Varför är det viktigt att prata om krig?

Totalförsvar inbegriper all samhällsverksamhet som ska bedrivas. Klara krig.

Instrumentalisering. I vilken mån kan den fria kulturen utövas så att den kan klara kriget? Hur ska vi involvera fri kultur för att bevara den? Genom att inkludera den blir den mindre fri. Skilja på planera för kris och krig.

Det finns en principiell skillnad mellan krisberedskap och totalförsvar. I kris är individen målet, att skydda individen. Totalförsvaret är att försvara landet. Individen är underordnad landet.

Bara ett parti har kommit.

Försvarsutskottet: Allt spännande. Hur ska po-

litiken styra? Så lite som möjligt. Vad hände i Norge när tysken anföll? Sverige befinner sig i en polariserad fas. De som riktar sig brett ska få skapa sin kultur. Studerar psykologiskt försvar. Ytterhögern är öppna, svaga för konspirationsteorier. Vänsterväljare är öppna för israelfrågan. Vilka typer av kulturella splittringar finns i Sverige? Hur kan vi diskutera dem? Vi behöver inte hålla med för att förstå den andres mänskliga värde. Beroende på situation så lite som möjligt, när jag pratat med ledamöter. På försvarsutskottet är det lite ideologi. Försvar av Ukraina är en fråga för Europa, Sverige en fråga för oss (?). Det kan finnas behov att göra beställningar, men grundtanken är att det ska få flöda fritt.

Det är ingen som frågar om när den attackerar. Det är bra att vara förberedd.

Nobelpriskonserten 2025 var helt rysk musik. När jag frågade kulturministern varför? Vad vill man med detta? Hen sade att man inte kan politiskt styra programverksamheter. Vad skulle utrikesministern göra? Vi skulle sitta där och skämmas. Behövs styrning ibland? Saknar i denna diskussion de stora verksamhetsledarna.

Blir lite nervös när man backar från den kulturella sektorn. Viktigt att vi har ett ramverk när vi pratar om demokrati mm. Men i kultur bör det vara helt fritt. Vi måste våga gå in och diskutera.

Principen om armslängds avstånd har mindre än 30 år på nacken. Det man inte ska göra menar jag är att välja att styra ibland. Antingen styr man inte alls eller allt. Öppnar man den dörren är den svår att stänga.

S5. FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR ETT STARKT CIVILSAMHÄLLE PÅ LANDSBYGDER

Medarrangör: Familjen Kamprads stiftelse

Sverige står inför uppgiften att snabbt stärka sin beredskap för kriser och krig. Det lokala civilsamhället har en viktig roll i att bygga ett mer motståndskraftigt samhälle, men prioriteringar och insatser utgår ofta från villkor i städer. Vad krävs för att bygga motståndskraftiga samhällen på landsbygden, i vardagen såväl som i kris och krig?

Krisberedskapsforskning och landsbygdsforskning är forskningsfält som ofta hålls åtskilda. I det här rundabordssamtalet diskuterades lärdomar från båda fälten om hur man kan stärka det praktiska arbetet med att stärka resiliens i olika typer av landsbygder. Under samtalet diskuterades även forskning kring förutsättningar för entreprenöriell utveckling på landsbygden med exempel på arbete runtom i landet. Samtalet riktade ljuset mot gemensamma utmaningar men framför allt på befintliga resurser och styrkor i landsbygder. Hur kan dessa resurser tas tillvara och stärkas ytterligare?

Frågeställningar

- Vilka är förutsättningarna för starka lokala civilsamhällen på olika landsbygder?
- Hur kan det offentliga stötta och stärka ideella och privata initiativ? Hur kan samverkan ske för att skapa goda förutsättningar för samarbetet?
- Hur tar vi till vara på kunskap och erfarenheter från lokalsamhällen i mindre kommuner och glesbygd runtom i Sverige för bättre forskning och beslutsfattande kring beredskap?

Anteckningar från samtalet

Samtalet inledde med att beredskapsprojektet Beredda byar presenterades: Beredskapsstrategin togs fram efter pandemin, innan det fullskaliga Ukraina-kriget bröt ut. Tanken var att någon av bygderna skulle äga projektet, det landade i att Sollefteå kommun skulle gå i bräsch. Man krokade arm i civilsamhällesmosaiken genom mejlutskick till föreningar och i fb-grupper: "Hej vill ni vara med i landsbygdsprojekt m.m." Projektet fick in 30 ansökningar från olika organisationer, men kunde bara bevilja fem per kommun. Man valde ut två geografiskt stora kommuner, Sollefteå och Örnsköldsvik, för att nå organisationer med bra geografisk spridning, utifrån scenarior, energi och livsmedel-fokus. Scenariot de fick att arbeta med var 10 år fram i tiden under pågående klimatkris, sen skulle de jobba bakåt därifrån för att undersöka vilken beredskap man behöver bygga när det gäller matbrist, vattenbrist, hur hanterar man det sociala etc. Vid tre digitala träffar fick deltagarna bolla med experter. Målet var inte att de skulle få en färdig beredskapsplan,

utan ett utkast som de deltagande organisationerna sedan fortsatt arbeta med. Det har gått bra för alla eftersom alla satt sig ned och pratat och börja fundera på samhällsberedskap.

När det gäller forskning kring civil beredskap på landsbygden så lyfte närvarande forskare upp problematiken kring att forskning kring civil beredskap oftast har fokus på städer, medan forskning om landsbygdsutveckling har fokus på normaltillstånd snarare än kriser. Här finns därför en akademisk kunskapslucka som ett nytt forskningsprojekt vill fylla genom att koppla ihop landsbygdsforskning och beredskap. Det handlar om att förstå förutsättningarna för landsbygden att bygga beredskap. Man är ofta bättre på lokala eller kommunala nivåer men civilsamhället tycks underutnyttjat. Man kan använda civilsamhället som extra händer och fötter och civilsamhället står också för den sociala, bärande kraften. Försvarsmakten har redan blivit mer närvarande på landsbygden och man ber lokalbefolkningen att hålla ögon och öron öppna.

Ett annat forskningsprojekt som presenterades handlar om entreprenörskap på landsbygden. Vad är entreprenörskap? Särskilt internationellt möts man av historien om en man med ett företag som räddar en bygd. I stället vill vi fokusera på de andra 97 procent av Sveriges entreprenörer, de små entreprenörerna och lokala ekonomiska föreningarna. Man har en bild av att ”vi har ett problem på landsbygden, vad löser det? Jo – entreprenörskap!” Men baksidan av samma mynt är ju att det finns en brist på offentlig service, att det liksom är civilsamhället som måste gå in för att faktiskt någonting ska hända. Men i vårt nuvarande projekt som är finansierat av familjen Kamprads stiftelse, så kollar vi på funktionella entreprenöriella ekosystem på landsbygden. För vi är intresserade av just, alltså det som är lite temat i dag. Vad finns det för förutsättningar för entreprenörskap på landsbygden helt enkelt? När funkar det och när tar det stopp? Och då kollar vi på fyra områden i Sverige, där bland annat Örn-sköldsviks kommun ingår, liksom Mora kommun, Region Gotland och Östhammars kommun. Det intressanta är att vi vill skapa kunskap tillsammans mellan personer från civilsamhället och kommunen. Vi är inte intresserade av någon sorts nätverks-

analys/inventarie av materiella, kulturella tillgångar osv. Vi är intresserade av värdet i relationerna, hur ser de ut när det faktiskt lyckas. Lyckas man har man ofta aktiverat de informella kanalerna, vilket vi nosar vidare på.

Fråga: För informella kanaler, hur mycket spelar nyinflyttad/etablerad-status roll för dessa?

Man diskuterar det som att man är inbäddad i en kontext. Affärsmässiga, sociala, historiska m.m. kontexter, så även om man inte har den historiska inbäddningen i platsen spelar andra inbäddningar roll.

Ett annat konkret exempel som lyfts fram jobbar mycket med grund- och gymnasieskolan, bygdegårdar m.m. om beredskap. Norrköpings kommun såg att staden hade trygghetspunkter men att landsbygden hade hål. Projektet går ut på att göra beredskapsplaner som utgår ifrån studiecirkel i fem bygdegårdar. Det handlade om scenarion om el, vatten, och frågan ”vad kan hända här”? Man har satt igång och funnits där med material och lite pengar för att finansiera föreläsningar om t. ex. vattenrening, beredskapskunskap m.m. En del pratar om att renovera jordkällare för att hålla mat, många pratar om solceller m.m. Bygdegården har lyckats samla civilsamhället. Man tar in nya människor, inventerar bygden, undersöker vilka lokala resurser man har när det gäller människor, material m.m. Man hittar en gamling som kan kartlägga alla vattentäkter, en ung IT-kvinna som kan hjälpa med IT osv.

När fungerar det bra? Utmaningar?

En kursledare svarar på varför vederbörande själv engagerat sig i civilförsvar och hemberedskap: ”När den fullskaliga invasionen av Ukraina kom 2022 insåg jag att jag inte vill vara oförberedd och stirrig om det händer något.” Kursdeltagarna som kommer till beredskapskurser är ofta äldre och landsbygden är väl representerad. I dagsläget är det snarare folk i hyresrätter som man missar nästan totalt – de tycks lita på att det är hyresvärderna som ska ha beredskapsansvar. Många har inte tid att åka på en flera timmar lång beredskapskurs och därför är det viktigt att ta fram digitala kurser för att nå fler grupper.

En annan deltagare framhåller att man kanske inte har pratat så mycket om beredskap på landsbygden, men man har levt beredskap: strömmen har alltid gått, vattenavbrott sker då och då. Samtidigt är de som pratar om beredskap en alldeles för liten och homogen grupp. Hur når man ut? Vi når inte våra nya vänner, och vi når inte folk i vissa bostadsområden. Viktigt att vi ser vem av oss som är bäst på det här. Det finns de som är bra på att bemöta unga människor, människor med annan etnisk bakgrund mm. Scoutkårer till exempel har mycket mer outreach.

Nu bygger vi upp totalförsvaret efter att det tolt rasat. Alla kommunernas beredskapshandläggare har försvunnit, och med dem försvann beredskapstänket. Även hos landstingen. Ingen har tänkt krig, de flesta tänker kris. Ett mindset som är bekymmersamt. Har ni en krigsorganisation, hur ser den ut?, ”Jo det är vår krisorganisation”. Då dyker frågan upp: Hur ska civilsamhället närma sig kommunerna om inte kommunerna är beredda att ta hand om civilsamhället?

Vi representerar traditionella föreningsstrukturer, vi får helt nya grupperingar som hanterar hållbarhet m.m. men som inte passar i dessa fyrkantiga rutor. Det är här dagens eldsjälar finns, men kommunerna skruvar på sig och vet inte vad de ska göra. Det finns regler om i vilka sammanhang vissa lokaler får användas m.m.

Det finns också många kommuner som inte har tillräckligt med frivilliga för att få den hjälp de behöver.

Vi har varit rätt dåliga på att organisera oss under rätt lång tid. Studieförbundet vuxenskolan är en civilsamhällesorganisation. Det finns en struktur för att de kan tala tillsammans och det blir lättare för civilsamhället att tala med kommunen pga samordning. Om det uppstår fem separata kommunikationskanaler blir det desto svårare. Hur kan vi få folk att tala med varandra så att det blir en infrastruktur, poängtera roller och underlätta kommunikation?

Där handlar det om att stötta på olika sätt, landsbygden som ligger nära städer har helt annorlunda förutsättningar än vad landsbygd längre bort har. Man ser när man sitter runt bordet så

här, ideella och privata aktörer, så får vi bäst effekt. Det handlar lite om att inte vara den här fyrkantiga kommunen, att utmana sina kollegor och få med sig politiken för det offentliga beredskapsuppdraget. Se till att lyssna, ”vad vill den här bygden?”, men också att delge mandat lokalt.

Fråga: Hur kan kommuner jobba för att skapa strukturer för detta?

Svar: Jag har inte forskat om beredskap, men om landskapsutveckling. Hur får vi service dit m.m. Jobbar nu på gemenskapsdrivet lantbruk med SLU. Det första man tänker på är finansiellt stöd, men även relationen mellan civilsamhälle och landsbygd är viktig. Förmågan att hantera ett problem finns ju där, även om krig är ett extremfall. Det offentliga måste vara redo att samverka även där det är obekvämt pga olika strukturer. Man måste låta det lokala definiera själva hur samverkansberedskapen ser ut.

Känner ni igen detta?

(Samstämmiga nickningar)

Ja. Vi har bara fått med oss en bygd i ett liknande lokalt beredskapsarbete. Pga ideellt engagemang är det för krävande för många att gå med. Vissa föreningar tycker att beredskapsfrågan inte är det viktigaste för deras bygd, något man måste visa respekt för. Jag jobbar dagligen med att jaga byalag och föreningar, det är jättesvårt att få tag på representanter för civilsamhället.

Hur gör man för att få tag på er?

Ring, mejla inte. Se till att ha många kontakter.

Ring, men jag svarar inte så ofta pga försäljare mm.

Dyk upp! I egen person! Börja med att dyka upp och undersöka på plats, skapa personliga kontakter och jobba vidare därifrån.

Hur kan det offentliga stötta ideella/privata initiativ?

Hur mycket stöd vill man ha?

Dessa stora organisationer blir civilsamhällesrepresentanter, men hur får man kontakt med underordningen och överordningen? Man jobbar heltid, skjutsar ungar m.m., när ska man orka ta medborgansvaret på allvar? En klassisk bild att kommunen jagar folk, tänker att de ska göra så lite som möjligt och att människor går samman av egen kraft. Inte skrämja dem med ”stora stygga kommunen”.

Det blir direkt annorlunda när man säger att man är från kommunen.

Vill slå ett slag för folkbildning och studiecirklar vilket är väldigt demokratiskt. Det finns risk för att man blir lite stängd i andra sammanhang, medan i studiecirklar blir det att "alla ska med!". Allas erfarenheter är viktiga och behöver komma till tals, men det kan vara annorlunda för en kommun än det är för ett studieförbund.

För många av Sveriges kommuner är verkligheten att man har en person på halvtid med flera uppdrag. Jättepositivt att jobba såhär, men särskilt för oss småkommuner har man väldigt annorlunda förutsättningar. Alla kommuner har inte samma förutsättningar. De små kommunerna är en ansenlig del av Sveriges areal. Man jobbar med delad arbetskraft mellan kommuner för att överleva och slippa kommunsammanslagning.

Vi håller på och på och på, men vi når ändå inte ut till dem vi behöver nå. Vi vill utbilda 16-åringar som är på väg in i totalförsvaret i hemberedskap så att de i sin tur kan utbilda andra. Det blir en helt annan dynamik där de unga är taggade och vill känna sig behövda och sedda. De vill ha intyg med mera.

Träffar många unga på landsbygden. Dels har policy och forskning ett urbant fokus, men i vardag och praktik finns det jättemycket kunskap hos unga. Jag är jätteorolig för städernas ungdomar, men det är jag inte för gleslandsbygdens ungdomar. Man talar ofta om ungdomar som en grupp man inte kan nå, men de är ofta duktiga på att organisera sig själva. Man måste ta sig till där de är, och väl där inser man ofta "oj vad mycket ni kan". De är snabba digitalt, vilket bl.a. missing people snappat upp. Man ger unga en bild av någon som försvunnit så har de hittat dem inom 5 minuter. Det finns ett stigma emot att blanda in barn och unga i beredskap då man ser dem som skyddsobjekt, men det finns en stark vilja att hjälpa till i den här gruppen. Viktigt att hålla isär gleslandsbygd och tätortsnära landsbygd. Viktigt att jobba uppsökande, inte bara erbjuda utbildning. Är förundrad över hur mycket dessa ungdomar kan. De kan fiska, jaga, meka, jordbruk m.m.

Lokal beredskap, långsiktighet, hur får man med unga i det här?

Vi driver ett projekt i bygdegårdarnas riksförbund, 'Vi dunkar Sverige'. De kan vara på bygdegården med deras EPA-traktorer och dunkar musik. Det räckte med korv med bröd, coca-cola m.m. för att få dit dem. De mekar, snackar, och har det gött. Insåg att de inte har någonstans att vara på, något som bygdegårdarna kan erbjuda. Vi frågade dem: "Vad kan ni göra om det smäller till ordentligt?" "Vi kan ju köra folk och material här i bygden" och plötsligt fanns en enorm beredskapsanda.

Att i samhällskunskapen lära sig om totalförsvaret och beredskap, samt att komplettera lärarbildningar med beredskapskompetenser. Det rent praktiska krävs, att köra maskiner, men även den teoretiska kompetensen. Att göra det relevant även för dem. Det gäller att få beredskap på två sätt, nytan i vardagen och nyttan under kriget. Den ena behöver inte utesluta den andra.

Hur förändras förutsättningarna under krigsberedskap eller krig?

Vad säger vår grundlag om krig och fred? 5:e kap. Det är en enorm skillnad. Enligt grundlagen råder fred i dagsläget. Krig innebär att regeringen säger att vi är i krig. Då träder bl.a. en massa lagar i kraft, däribland sjukvårdslagstiftning, skolutbildningsfrågor, pliktlagstiftning, förfogandelagar, offentliga byggnader, fordon m.m. Under höjd beredskap/krigstid händer en massa saker i samhället vilket man inte riktigt är på det klara med. Alla offentliga institutioner ska ha en krigsorganisation förberedd för krig och krigsförhållanden. Kommunerna ska kunna lösa en massa uppgifter under krig, där kommunens vanliga resurser uppenbarligen inte räcker. Utrymning, masskadeevent, utslaget vatten/el m.m. kan fort bli överväldigande för kommunerna. De ska vara förberedda för att ta emot hjälpresurser. Man ska inte organisera sig för exempelvis. skogsbränder eller liknande, utan för månader av dåliga förhållanden. Det är vad det håller på med idag, att ordna en struktur så att kommunerna knyts till beredskapsverksamhet i förtid. Alla ska veta vad de ska göra i händelse av krig, knutet till ordinarie verksamhet. Då kommer

den stora frågan: Vem ska betala för allt detta extra i händelse av krig ovanpå nuvarande verksamhet? Jo, krig är en statlig verksamhet, kommunen kan inte kriga själv. Mycket pengar ska ut i samhället för att klara en krigshandling. En del handlar om att bygga upp kommunresurser, hur ska kommunen rustas för att vara en säker plats att vara på. Alla som kan göra någonting för att stötta kommunen ska göra det.

Vi är ju superöverens! Statliga medel till regioner och kommuner behövs. Talar om Kronoberg, det är alldeles för kortsiktigt i det stöd som kommer från staten. Man får pengar, men man hinner inte upphandla innan tidsfristen löper ut och vips är de borta. Alldeles för kortsiktig finansiering. Regionen Kronoberg vet inte hur de ska ha tid nog att hinna upphandla saker, det tar en 4–5 månader för en vettig upphandling. Vi talar inte om 3–4-årsplaner, utan 5–10 årsplaner. Ukraina hälsar att vi inte ska krångla till det så mycket, bara gör istället.

De organisationer som finns ska göra det de är duktiga på. Lärdom från Ukraina, gör det du är bra på, tvinga inte alla att göra allt.

”Om det finns en sak som är jätteviktig, det är att alla ska veta vad de ska göra i händelse av krig. Antingen hemma, eller placerad. Folk ska inte springa runt och inte veta vad de ska göra.” Alltifrån att sköta ett hus, köra en bil, m.m. Man ska ha en uppgift.

Beredskapsarbete motverkar samtidigt ensamheten i fredstid. Mellan andetag, det är där livet händer.

Jag har noterat en begreppsförändring. Vi har totalförsvaret, civilförsvaret, försvarspåbud, tjänsteplikt. När detta går ut till ungdomar har jag sett att denna stora rubrik ”Du är nu en del av totalförsvaret” gör 16-åringar livrädda, och sen tänker de ”Vadå tjänsteplikt?”

Civilförsvaret är avskaffat. Det heter nu befolkningsskydd & räddningstjänst. Däremot finns ”det civila försvaret” vilket är allt försvar som inte är militärt. Långt upp i hierarkin kan man inte hålla isär dessa begrepp. Det finns därtill inget begrepp som heter krisberedskap, men det finns två andra. Försöker reda ut det här, men media hjälper inte till här.

Hur tar vi tillvara på kunskap och erfarenheter för bättre forskning och politiska beslut?

Kunskap är jätteviktigt, hur får man ut den? Man måste gå på myndigheterna och försöka övertyga dem om att vi med lite pengar kan göra mycket. Ett envist arbete som behöver bedrivas.

Ett förslag, jag sitter med i jämställdhetsrådet och överenskommelsen, men SKR har inget sånt här. Ska man skicka med något till kommunerna, så se till att återkommande samlas för samtal om detta, mötas 2–3 gånger om året. ”Hoppsan nu blev det krig” hahaha. Inte skapa dessa strukturer när krisen är här, utan arbeta proaktivt med strukturen. SKR borde ha den rollen, jag blandar in även de som inte ens är i rummet.

Det skulle behöva göras även på Länsstyrelsenivå och flera kommuner.

De som sitter i MCF och diverse råd. Med den nya VD:n där, som inser och säger att det inte är vi som gör det möjligt, utan det är era medlemmar där ute. Ska vi ta tillvara på kunskap så är det många som har en otrolig kunskap där ute, man har jobb, sysslor eller är senior. Det är oftast inte mellan kl. 8–16 måndag till fredag, utan det är utanför arbetstid som man kan nå dessa. Det är till exempel digitala möten på kvällstid som möjliggör utbyten med dem. Varför blir de fler och fler i SmåKom? Det finns en problematik där, där alla vi civilsamhällsorganisationer behöver hjälpas åt för att ge just den signalen.

VETENSKAP & ALLMÄNHET
Public & Science Sweden